

Γ. ΕΥΜΕΝΙΑΔΕΣ

1. Τό τέλος τῆς μεσοβασιλείας τῶν τεράτων

α. *Χωρίς τή βία τοῦ Ἀπόλλωνα*

Μέ τόν πρῶτο στίχο τῶν *Εὐμενίδων* καθορίζεται ἡ σκηνική φυσιογνωμία, βρισκόμαστε στούς Δελφούς, ἔξω ἀπ' τό ναό τοῦ Ἀπόλλωνα. Τό λόγο ἀνοίγει ἡ προφήτιδα, ἡ Πυθία, πού μᾶς ἐξιστορεῖ τό χρονικό τῆς ἱδρυσης τοῦ Ναοῦ τῶν Δελφῶν καί τῆς ἐγκατάστασης του Ἀπόλλωνα ὡς ἄρχοντα τοῦ τόπου. Σύμφωνα μέ τήν ἐκδοχή τοῦ Αἰσχύλου, ὡς πρώτη μάντισσα κάθισε στό ναό τῶν Δελφῶν ἡ Γαία. Τή διαδέχτηκε ἡ Θέμις κι ἐκείνην ὕστερ' ἀπό κλήρωση, ἀναίμακτα κι ἀβίαστα, *οὐδέ πρὸς βίαν τινός*, ἡ Τιτανίδα Φοῖβη, θυγατέρα τῆς Γαίας. Ἡ τελευταία χάρισε τό μαντεῖο γενέθλιο δῶρο στόν Φοῖβο, πού ἔλαβε ὡς παρώνυμο καί τ' ὄνομά της. Παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιά μιάν ἀφήγηση "καθαρμένη" ἀπ' τήν ὁποία ἔχει ἀφαιρεθεῖ κάθε φονικό κι αἱματηρό στοιχεῖο, κάθε ἔχνος βίας. Δέν ὑπάρχει ἀναφορά καμμία στήν πάλη τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τή Δράκαινα ἢ μέ τόν Πύθωνα, καί στή νίκη του ἐπάνω στά τέρατα. Ἡ Froma Zeitlin, καί πρίν ἀπό αὐτήν ὁ Pierre Vidal - Naquet, ἐπισημαίνουν ὅτι στήν ἐναρκτήρια ἤδη σκηνή προοικονομεῖται ἡ λύση τοῦ ὅλου δράματος. Κατά τήν Zeitlin, <<ὁ μῦθος τῆς Δελφικῆς διαδοχῆς, παράλληλος μέ τή διαδοχή τῶν γενῶν στήν κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου, μᾶς παρέχει τό ἄμεσο μυθολογικό πρότυπο τῆς μεταβίβασης τῆς ἐξουσίας ἀπό τή θηλυκή στήν ἀρσενική ἀρχή. Ἄν

καί δέ θά ἦταν διόλου ἀσυνεπές μέσα στήν ἔντονη τερατεία τῆς τριλογίας νά περιλαμβάνεται ἡ Δελφική ἐκδοχή τῆς πρόσκτησης τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν ἀπ' τόν Ἀπόλλωνα μέσω τῆς δρακοντομαχίας καί τοῦ φόνου τοῦ Πύθωνα [sic] (ὅπως στόν Ὅμηρικό Ὑμνο στόν Ἀπόλλωνα), ἐν τούτοις ὁ Αἰσχύλος τήν ὑποκαθιστᾷ μέ μιᾷ εἰρηνική ἐκδοχή τοῦ μύθου τῆς διαδοχῆς, γιά νά σκιαγραφήσει τό εἰρηνικό καί συναινετικό τέλος τῆς τριλογίας. Αὐτό σημαίνει γνήσια μυθοπλασία καί ἀντιστροφή τῶν ὅρων : μιᾷ νέα πολιτική τάξη βρίσκεται σέ στάδιο δημιουργίας καί ὡς πρότυπό της ἀπαιτεῖ μιᾷ ἐναλλακτική κοσμογονία κι ἓνα νέο μῦθο τῶν ἀρχῶν >> (1) *.

Δίπλα στά πιά πάνω παρατηροῦμε ὅτι τό οὐδέ πρὸς βίαν τινός, τοῦ στ. 5 τῶν Εὐμενίδων πού ἡχεῖ σά μιᾷ παράξενη ἀντιστροφή τοῦ **Μοῖρα λαπάξει πρὸς τό βίαιον** (Ἀγαμ. 130), λειτουργεῖ στό κείμενο καί ὡς ἓνα εἶδος ἀπαγορευτικῆς ρήτηρας πού ἀναφέρεται στό μέλλον : χωρίς ἄλλη χρήση βίας ἄς λυθεῖ τό πρόβλημα. Μέ ἀποδέκτη τῆς ρήτηρας τόν Ἀπόλλωνα, στόν ὁποῖο κατά κάποιο τρόπο γνωστοποιοῦνται τά ὅρια τῆς δράσης του. Τό οὐδέ πρὸς βίαν τινός, δηλαδή δέν ἀφορᾷ μόνο στό σκηνικό τοπίο τῶν Δελφῶν ἀλλά διαπηδᾷ στό "σενάριο" τῆς Ὁρέστειας καί τό διαποτίζει. Εἶδαμε πιά πάνω πῶς ἀπό τό χρησμό του Ἀπόλλωνα λείπει, ἀπουσιάζει ὁ Ζεὺς. Μέ τόν ἴδιο τρόπο τώρα καί σέ μιᾷ ξαφνική ἀντιστροφή τῶν πραγμάτων, ἀπ' τά λόγια τῆς ἱέρειας τῶν Δελφῶν ἀπουσιάζει τό κομμάτι τῆς νίκης τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τῶν τεράτων. Μοιάζει σά νά τό ἔχει ἀφαιρέσει, σκοπίμως, ἀνταποδίδοντας τή "χάρη" τό χέρι τοῦ Διός, πού κατευθύνει τώρα σταθερά τή δράση. Μαθαίνουμε ἀκόμη, στοὺς στ. 15 ἐπ., ὅτι ὁ Ζεὺς χάρισε τή μαντική τέχνη στόν Ἀπόλλωνα καί ὄχι ὁ Πάν σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατέστερη ἐκδοχή. Ἐπὶ πλέον μαθαίνουμε ἀπ' τό στόμα τῆς προφήτιδας ὅτι ὁ Ἀπόλλων εἶναι *προφήτης τοῦ Διὸς Πατρός*. Κι αὐτό εἶναι ἐπίσης

κάτι πού δηλώνεται για πρώτη φορά στο κείμενο ἀπερίφραστα. Διαθέτει μάλιστα, ὅπως θά δοῦμε ἡ *δήλωση* τῆς Πυθίας, ἰσχύ ἀναδρομική. Λειτουργεῖ ὄχι *ex nunc* ἀλλά *ex tunc*, καλύπτοντας τόν περασμένο μὰ καί τό μελλούμενο χρόνο. Ἀποκτοῦν τώρα οἱ στίχοι 55 ἐπ. τοῦ Ἀγαμέμνονος : *ἀκούει τότε κάποιος ἀνώτερος Θεός, Ἀπόλλων, Πᾶν ἢ Ζεὺς, καί στέλνει τήν τιμωρό Ἐρινύα στοὺς παραβάτες*, διαφορετικό περιεχόμενο. Μέ τούς πιό πάνω στίχους τίθεται ἤδη τό κρίσιμο ζήτημα *ποιόν ἀναγνωρίζουν ὡς Βασιλέα τῶν Οὐρανῶν οἱ Δελφοί*, πού εἶναι πιά καιρός νά βρεῖ τήν πρέπουσα λύση του. Στήν παραδοσιακή, τώρα, διαδρομή τοῦ Ἀπόλλωνα, σύμφωνα μέ τόν Ὑμνο καί τίς ἄλλες πηγές, Δῆλος - Ἀλῖαρτος Βοιωτίας - Δελφοί, ὁ λόγος τῆς ἱέρειας προτείνει μία σημαίνουσα παραλλαγή : Δῆλος - Ἀκτές τῆς Παλλάδος - γῆ τοῦ Παρνασσοῦ, μέσα ἀπό δρόμους πού τοῦ ἀνοίγουν οἱ *κελευθοποιοὶ παῖδες Ἡφαίστου*, οἱ αὐτόχθονες Ἀθηναῖοι δηλαδή καί ἀπόγονοι τοῦ φιδόμορφου Ἐριχθόνιου, πού τόν παρέλαβε κάποτε ἀπ' τά χέρια τῆς Γῆς ἡ Ἀθηνᾶ γιά νά τόν ἀναθρέψει (2) *. Ἡ νέα παράμετρος τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀντιστοιχεῖ πλήρως μέ μιὰ καινούργια παράμετρο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ὀρέστη, πού δέν προβλεπόταν ἀπ' τόν ἀρχικό χρησμό, προστίθεται τώρα μόλις (βλ. στ. 74 ἐπ. καί 238) : Ἡ Ἀθήνα γίνεται τώρα ὁ τελικός προορισμός τοῦ Ὀρέστη μ' ἐντολή τοῦ Ἀπόλλωνα, πού ὅμως ἀπό τό στ. 19 ἔχει ἀναγορευθεῖ σέ προφήτη τοῦ πατέρα - Δία. Μὲ ἐντολή ἐπομένως πρὸς τόν Ὀρέστη νά ἐγκαταλείψει τούς Δελφοὺς καί νά προσφύγει στήν Ἀθήνα, στό ναό τῆς Παλλάδος ὡς ἱκέτης, ἐκεῖ ὅπου θά τόν κρίνουν δικαστές, εἶναι στήν πραγματικότητα ἐντολή τοῦ Δία, πού μῆλκε κυριαρχικά στό παιχνίδι. Κάτι ἀκόμη, ἀπὸ λόγο τῆς Πυθίας θ' ἀκούσουμε τή μόνη μέσα στήν τριλογία εὐσεβῆ προσφώνηση τοῦ **Τέλειαυ Δία**, ἐκτός ἀπ' τήν ἀλαζονική τῆς Κλυταιμῆστρας στόν *Αγαμέμνονα* (973-74). Ἔχει φθάσει τό πλήρωμα τοῦ χρόνου γιά

νά παρέμβει ὁ **Τέλειος Ζεύς** καί νά δώσει στά πάθη τοῦ οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν τό δικό του **τέλος**. Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι μαζί μέ τίς ὑπόλοιπες θεότητες πού λατρεύονται στούς Δελφούς, ἡ Πυθία δέν παραλείπει ν' ἀναφέρει καί τό Διόνυσο, τόν ἄλλο γιό τοῦ Διός καί δυνάμει ἀνταγωνιστῇ τοῦ γιοῦ τῆς Λητοῦς, πού λατρεύεται στούς Δελφούς στή θέση τοῦ Ἀπόλλωνα στούς μῆνες του Χειμῶνα, κατά τή διάρκεια τῆς ἀποδημίας τοῦ τελευταίου στή " Χώρα τῶν Ὑπερβορείων " (3) *.

Στούς στίχους, τέλος, 85 ἐπ., στήν ἀπάντηση τοῦ Ἀπόλλωνα πρὸς τόν Ὀρέστη πού τοῦ ὑπενθυμίζει τήν ὑπόσχεσή του νά μὴν τόν ἐγκαταλείψει, συναντᾶμε τήν πρώτη ἐμμεση ἀναφορά τοῦ Ἀπόλλωνα στό Δία - πατέρα καί τήν πρώτη ρητή του ἀναφορά στό Δία - προστάτη τῶν ἱκετῶν.

Βγαίνοντας ἔντρομη ἀπό τό ἄδυτο τοῦ Ναοῦ, ἡ Πυθία μᾶς περιγράφει μέ χρώματα μελανά τό κοπάδι τῶν Ἑρινύων πού ἔχει φωλιάσει ἐκεῖ καταδιώκοντας τόν Ὀρέστη. Ἐπισημαίνουμε τήν ταύτιση τῆς γοργόνας μέ τήν Ἑρινύα (48-49) πού συναντᾶμε γιά δεύτερη φορά στό κείμενο, τήν πρώτη μέσω τῆς εἰκόνας τῆς Κλυταιμῆστρας - Γοργῶς - Ἑρινύας στίς *Χοηφόρους*. Τώρα ὅμως ἡ Κλυταιμῆστρα εἶναι νεκρή, καί τό φάντασμά της θ' ἀναδυθεῖ στή σκηνή μέσ' ἀπ' τό *ὄνειρο* τῶν ζωντανῶν ἀλλά κοιμισμένων Ἑρινύων πού ὁ Ἀπόλλων ἔχει ναρκώσει ! Ἀνταποδίδοντας τά ἴσα στήν Κλυταιμῆστρα, πού ὅπως εἶδαμε, προσφέροντας τίς παραπλανητικές θυσίες (Ἀγ. 85 ἐπ.,) εἶχε θελήσει νά κάνει τό ἴδιο στούς Θεούς ! Ἡ ρήση τέλος τῆς Πυθίας, τῶν στ. 60 ἐπ., δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη κάποιας εἰρωνίας γιά τόν Ἀπόλλωνα, *πού εἶναι μάντις, γιατρός καί ξορκιστῆς καί διώχνει τό κακό ἀπ' τά σπίτια τῶν ἄλλων μέ καθαρμούς. καί τώρα ἔχει μπροστά του ζωντανό τό πρόβλημα, νά*

διώξει τό κακό από τό ἴδιο του τό σπίτι. πού τό βρήκε "κατειλημμένο" ἀπ' τίς Ἑρινύες.

Ἡ σκηνή τοῦ *εἰδώλου*, σάν ἀντανάκλασης μέσα σέ καθρέφτη, τῆς Κλυταιμῆστρας, μᾶς προσφέρει τίς τελευταῖες ἐμφάνσεις μέσα στήν τριλογία τοῦ *πολυτίμου ἀντικειμένου* πρὶν περάσει ὀριστικά στό περιθώριο, σ' ἐπίπεδο πιά καθαρά συμβολικό : εἶναι τό *δίχτυ τῆς μοίρας* πού "τρύπησε" καί ξέφυγε μεσ' ἀπ' αὐτό, *σάν τό ἐλαφάκι* ὁ Ὅρέστης (112). Μιά εἰκόνα πού θά ἐπαναληφθεῖ ξανά καί ξανά, στή δευτερολογία τῆς Κλυταιμῆστρας (119) καί στόν ἀντίλογο τῶν Ἑρινύων (147 -148) γιά νά τήν ἐμπεδώσει ὁ θεατής.

β. Μέ τήν πειθῶ τῆς Ἀθηνᾶς.

Ὁ διάλογος πού ἀκολουθεῖ ἀνάμεσα στόν Ἀπόλλωνα καί στίς Ἑρινύες ἐπικεντρώνει τό θέμα στήν πάλι ἀνάμεσα στίς *ἀρχαῖες* θυγατέρες τῆς νύχτας καί στό *νέο Θεό*, Ἀπόλλωνα. Προκύπτει τό ζήτημα γιατί δέν πραγματοποιεῖ τήν ἀπειλή του ὁ *νέος Ἀπόλλων*, ὅτι θά τοξεύσει καί θά σκοτώσει, μέσα στό ναό του (!) τίς ἀνήμπορες, μισοναρκωμένες ἀπ' τόν ἴδιο Ἑρινύες (179 ἐπ.). Ἡ ἀπάντηση πού μπορεῖ νά δοθεῖ δέν εἶναι ἄσχετη μέ τό *οὐδέ πρός βίαν τινός*, πού ἀναλύσαμε πρὶν πάνω. Ἡ, σύμφωνα μέ τήν ἐπισήμανση τῆς Zeitlin, ὁ Ἀπόλλων δέν εἶναι σέ *θέση* νά ἐπαναλάβει τή *νίκη* του πάνω στόν Πύθωνα καί ὁ "*δράκοντας*" δέν πρόκειται *κάν* νά σκοτωθεῖ. Πρόκειται μᾶλλον νά *δαμαστεῖ* καί ἡ διαδικασία τοῦ δαμασμοῦ του θά γίνεи μέ *ὄρους κοινωνικούς καί συλλογικούς*, καθόλου ἡρωϊκούς, μέ τήν πειθῶ στή *θέση* τῆς βίας.

Ἡ στιχομυθία τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τίς Ἑρινύες (210 ἐπ.) ἐπιβεβαιώνει μ' ἀκρίβεια τά ὅσα στήν ἀρχή τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὑποστηρίζαμε, γιά τό σχέδιο τῆς Κλυταιμῆστρας νά στηριχθεῖ στό *Δίκαιο τῶν Ἑρινύων* ὅταν ἀποφάσιζε τό φόνο τοῦ ἄντρα τῆς, ὄντας βέβαιη ὅτι ἔχει ἐξασφαλίσει τήν ἀπαλλαχτικήν ἀπόφαση τοῦ "δικαστηρίου" τῶν Ἑρινύων, " ἀπό χέρι ", καθώς λέμε. Διότι, " *μία γυναίκα πού σκοτώνει τόν ἄντρα τῆς δέ χύνει στό χῶμα συγγενικό τῆς αἷμα* ". Προσβάλλει ὅμως, θ' ἀπαντήσῃ ἀμέσως ὁ Ἀπόλλων, τό θεσμό τοῦ γάμου πού προστατεύουν *ἢ Ἥρα ἢ τέλεια, ὁ Ζεὺς καί ἡ Κύπρις*. Προτάσσοντας τήν Ἥρα σεβαστικά, εἶναι σά νά ὁμολογεῖ συγχρόνως ὁ Ἀπόλλων ὅτι κλείνει πρῶτος τό κεφάλαιο τῆς ἀντιπαλότητας, ὅτι συνάπτει εἰρήνη μέ τή νόμιμη σύζυγο τοῦ πατέρα του, πού εἶχε κάποτε στείλει ἐναντίον τῆς φυσικῆς του μάννας, τῆς Λητώς ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τό μυθικό φονικό τέρας, τόν Τυφῶνα ἢ Πύθωνα. Κλείνει ὅμως καί τό κεφάλαιο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μέ τό δικό του πατέρα πού ἐπιστρέφει πάλι στήν ἀρχή παντοδύναμος. Μέ τό νά ὀρίσει ὡς τελικόν ἐπόπτη τῆς ἐπικείμενης δίκης τοῦ Ὀρέστη τήν Ἀθηνᾶ, κόρη τοῦ Δία, τοῦ παραδίδει σέ αὐτό τό σημεῖο (224) τά πρωτεῖα. Ἀμέσως κατόπιν (230 ἐπ.) οἱ Ἑρινύες προσάπτουν στόν Ὀρέστη τήν κατηγορία ὅτι ἀντλεῖ τή δύναμή του ἀπό τή θέση του *κοντά* στό θρόνο τοῦ Δία. Ὁ Ἀπόλλων σ' αὐτό ἀπαντᾷ ὅτι θά στηρίξει τόν Ὀρέστη, γιατί ἄλλοιῳς " βαρειά θά πέσει πάνω σέ θνητούς καί Θεούς ἢ ὀργή τοῦ ἱκέτη, ἂν μέ τή θέλησή μου τόν ἐγκαταλείψω ". Στόν ἐπόμενο στίχο καί χωρίς νά μεσολαβήσῃ κάτι ἄλλο, ἔχουμε κιόλας μεταφερθεῖ στήν Ἀθήνα, στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ τῆς Παλλάδας, μπροστά στό εἶδωλό τῆς. Ἀπ' τά λόγια τοῦ Ὀρέστη πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Ἀπόλλων " μεταβίβασε " τήν ὑπόθεση, τό "φάκελλό" του στήν Ἀθηνᾶ καί πρόσταξε τόν ἴδιο νά μεταβεῖ στήν Ἀθήνα, προσπέφτοντας ἱκέτης στό ἄγαλμά τῆς. Δηλώνει ὁ γιός τοῦ

Ἄγαμέμνονα, ὅτι δέχεται τοὺς Χρησμούς τοῦ Λοξία καὶ προσδοκᾷ τὴν ἀπόφαση τῆς δίκης, μὰ καὶ κάτι ἀκόμη. Μᾶς λέει ὅτι τρίφτηκε, ἀμβλύθηκε, ξέβαψε στὰ χέρια του τὸ αἷμα τῆς μητροκτονίας, ὅχι μόνο λόγω τοῦ καθαρμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀλλὰ κυρίως κι ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι τὸν δέχτηκαν οἱ ἄνθρωποι στὰ σπίτια τους ὅπου κι ἂν πῆγε, ἀπ' ὅπου κι ἂν πέρασε, δίχως νὰ φοβηθοῦν, χωρίς νὰ λογαριάσουν τὸ μίasma τῆς μητροκτονίας. Μιά δήλωση τοῦ Ὅρέστη πού ἐπαναλαμβάνεται στό κείμενο σχεδόν αὐτούσια δύο φορές ἀκόμη (285 - 286, 446 - 451). Αὐτό εἶναι βέβαια κάτι πάρα πολύ σημαντικό καθώς ἀπ' τὴ μία μεριά διαψεύδει τὸν Ἀπόλλωνα πού τοῦ εἶχε "τάξει" στό χρησμό του ὅτι : *τόν ἄντρα τὸ μολυσμένο ἀπὸ κεντρὶ Ἑρινύας οἱ ἄνθρωποι δέν τὸν βάζουν μέσα στὰ σπίτια τους κι εἶναι καταδικασμένος αἰῶνια νὰ πλανιέται*. Ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά καθιστᾷ τὴν εὐρύτερη ἀνθρώπινη κοινότητα ὡς πόλιν, τὸ χρόνο καὶ τὴν ἱστορία θετικούς παράγοντες ἐπίλυσης νομικοθησκευτικῶν ζητημάτων πού γεννιοῦνται ἀπὸ φόνους μεταξὺ συγγενῶν. Πλησιάζουμε στὴν ἵδρυση τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου πολιτικοῦ δικαστήριου, τοῦ Ἀρείου Πάγου. Κάτι πού ἐπίσης δέν προβλεπόταν ἀπ' τὸν χρησμό, δέν ἐνέπιπτε στὸν ἀρχικό σχεδιασμό τοῦ Ἀπόλλωνα, γιὰ ἓνα δικό του συντριπτικό πλήγμα καὶ γιὰ μιὰ νίκη καταλυτική, μέσω τοῦ Ὅρέστη, πάνω στὸν ἀντίπαλό του, τὴν Ἑρινύα.

Ἡ ἐπὶ κλήση τοῦ Ὅρέστη στὴν Ἀθηναῖα πού τὴν ἀποκαλεῖ *Ἀνασσα* καὶ σύμμαχό του, περιλαμβάνει καὶ μιὰ πρόταση συμμαχίας τοῦ Ἀργούς μέ τὴν Ἀθήνα, στοιχεῖο τῆς ἱστορικῆς ἐπικαιρότητος τῶν μέσων τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ. Ὁ γιός τοῦ Ἀγαμέμνονα τὴν ἐπικαλεῖται *ὅπου κι ἂν βρίσκεται*, εἴτε στό γενέθλιο τόπο τῆς κοντὰ στίς ὄχθες τοῦ Τρίτωνα ποταμοῦ στή Λιβύη, ἢ ἐποπτεύοντας τὸν κάμπο τῆς Φλεγραιᾶς - ἐκεῖ ὅπου κατὰ τὴν παράδοση ἐγίνε ἡ μυθικὴ γιγαντομαχία καὶ τιτανομαχία. Οἱ Ἑρινύες ἀμφισβητοῦν

τὴν ἰσχύ τῆς Ἀθηνᾶς νὰ σώσει τὸν Ὀρέστη κι ἀρχίζουν ἓνα μαγικό, παράφωνο καὶ στριγγόφωνο τραγούδι (*ἐπωδός*) πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ "δέσει" τὸ θῦμα τους, νὰ τὸ "γητέψει", νὰ παραλύσει τὴν ἀντίστασή του. Ἡ *ἐπωδός* εἶναι ὅρος τεχνικός πού σημαίνει ἀκριβῶς ὅ,τι ὀνομάζουμε καὶ σήμερα μάγια ἢ ξόρκια. Γιά πρώτη φορά στό κείμενο τῆς *Ὀρέστειας* ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ ἓναν ὅρο ἀνάλογο. Τό *πολύτιμο ἀντικείμενο* ἢ *δαίδαλο* πού ἐξετάζουμε στή μελέτη μας, προϊόν τῆς τεχνικῆς ἢ *τέχνης* τοῦ ἀνθρώπου, διατηρεῖ συγχρόνως μιὰ διάσταση μαγικοθησκευτική, πού ὅμως δέν δηλώνει πάντα στό κείμενο τὸ ὄνομά της (4). Προκύπτει βέβαια ἓνα μεγάλο θέμα, δύσκολο νὰ λυθεῖ στά πλαίσια μιᾶς θεατρολογικῆς μελέτης ὅπως ἡ δική μας, τοῦ τί ἐμπίπτει στά ὅρια τῆς μαγείας, καὶ τί ὄχι, ἀνάλογα μέ τὴν ἐποχή, τίς ἀντιλήψεις τῆς κ.ἄ. Στὴν περίπτωση τῆς *Ὀρέστειας* πάντως, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅτι δέ μᾶς ἐνδιαφέρει τόσο τί *εἶναι* καὶ τί *δέν εἶναι* μαγικό, ὅσο τὸ τί *δηλώνεται* καὶ τί *δέν δηλώνεται* ὡς τέτοιο στό κείμενό της. "Ὅταν ὁ Αἰσχύλος θέλει νὰ ἐκλάβουμε κάτι ὡς *μαγικό*, μέ τὸν τρόπο πού ἔχουν ὅλες οἱ κοινωνίες, ἀνεξαρτήτως ἐποχῆς, νὰ καταλαβαίνουν αὐτό τὸν ὅρο, δηλαδή ὡς ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ κοινῶς ἀποδεκτό τελετουργικό, φροντίζει τότε νὰ τὸ δηλώσει. Μεσοῦσης ἀκόμη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἡ πρακτικὴ μαγεία σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, καὶ μάλιστα στὴν Ἀθήνα, δέν παύει νὰ εἶναι μιὰ συνηθισμένη μέν, ἀνεπίσημη δέ καὶ περιθωριακὴ πρακτικὴ, μιὰ ὑπαρκτὴ κοινωνικὴ κατάσταση, γιὰ τὴν ὁποία σπανίως οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς κάνουν λόγο (5) *. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά οἱ δύο διασημότερες μάγισσες τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἡ Κίρκη καὶ ἡ Μήδεια, θεῖα καὶ ἀνηψιά σύμφωνα μέ τὰ *Ἀργοναυτικά* τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Ρόδιου, παραμένουν, τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐριπίδη, πρόσωπα περιθωριακά τοῦ μύθου, ἢ μία κατοικεῖ στὴν περιφέρεια τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι μιὰ ξένη, μιὰ βάρβαρη πού κατὰ παράδοξο τρόπο στό τέλος τοῦ

ταξιδιού της καταλήγει στο κέντρο ακριβώς του ελληνικού κόσμου, στην Ἀθήνα ! Μπαίνουμε στον πειρασμό νά μιλήσουμε γιά μιάν αντίστροφη πορεία τοῦ *ἀντικειμένου ἀξίας* καί τοῦ *δαιδάλου* : ὅ,τι στην *Ὁρέστεια* μέ τόσο κόπο ἀποσχίστηκε ἀπ' τόν κόσμο τῶν ἱερῶν καί βέβηλων πραγμάτων γιά ν' ἀπομείνει ἕνα καθαρό προϊόν τῆς τεχνικῆς, κάνει τώρα, μέ τόν πέπλο τῆς μάγισσας *Μήδειας* τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλά καί κάθε "Μήδειας", τή θριαμβευτική του ἐπιστροφή στοῦ Δυτικό πολιτισμό τοῦ " ὀρθοῦ λόγου ", θεμελιακό στοιχείο τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ ἀπόλυτος διαχωρισμός τῶν κατηγοριῶν τῆς γνώσης, τῆς κυρίαρχης ἐπιστημολογικῆς ἀπό τή μία μεριά, τῶν λοιπῶν ἀπό τήν ἄλλη. Τό *ἀντικείμενο ἀξίας*, ἐπιστρέφει παρά ταῦτα, ὡς *μαγικό ἀντικείμενο* πλεόν, μέ τήν ἔννοια τοῦ ὅτι ἀνθρώπινη ἐξωτερική ἐπενέργεια, π.χ. ἡ σοφία τῆς Μήδειας, μπορεῖ νά μεταμορφώνει ἕνα κοινό προϊόν τῆς τεχνικῆς, ἕναν ὑφαντό πέπλο, μέ βότανα καί ξόρκια καί μυστικές συνταγές, ἐκδικητικά, σέ θανατηφόρο παγίδα γιά τήν ἀνυποψίαστη ἀντίζηλό της, πού τόν δέχεται ὡς γαμήλιο δῶρο. Τά ὅρια μεταξύ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης καί τῆς μαγείας, δέν μπορεῖ ἐντέλει νά καυχηθεῖ οὔτε ὁ αἰώνας μας τῶν " φώτων ", ὅτι τά ἔθεσε μέ σαφήνεια. Αὐτά ὡς παρένθεση. Τό μαγικό, παράφωνο στρεβλό τραγούδι τῆς Ἑρινύας πού " δένει " καί παραλύει τά θύματά της σάν τό δάγκωμα τῆς ἀράχνης, τό ἀκοῦμε στούς στ. 307-396 καί 649 τῶν *Εὐμενίδων*, ὅταν ὁ Ἀπόλλων τούς προσάπτει εὐθέως τήν κατηγορία τῆς *μαγείας*, ἐπαινώντας τόν πατέρα του, τό Δία, ὅτι δέν προσφεύγει σε τέτοια μέσα γιά νά καταβάλει τούς ἀντιπάλους του (6) *. "Ὅλα μοιάζουν ἔτοιμα πιά γιά τό μεγάλο πέρασμα. Ἡ Ἀθηναῖ ἐπὶ τέλους ἐμφανίζεται στό στ. 397, προερχόμενη ἀπό τόν ποταμό Σκάμανδρο, ὅπου *ἐπαιρνε στήν κατοχή της τήν Τρωϊκή γῆ πού οἱ ἄρχοντες τῶν Ἀχαιῶν κι οἱ βασιλῆδες της πρόσφεραν ὡς δῶρο - μερίδιο τῶν Θεῶν*. Πρόκειται προφανῶς ἐδῶ γιά τούς Ἀθηναίους πού

ἐκστράτευσαν στήν Τροία, σύμφωνα μέ τόν Ὅμηρο, καί ἀρχηγό τους εἶχαν τό Μενεσθέα, γιό τοῦ Πετεοῦ. Ἐδῶ τονίζεται πατριωτικά τό εὐσεβές ἦθος τῶν Ἀθηναίων πολεμάρχων, πού τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπ' τό πλῆθος τῶν λοιπῶν συμμάχων τοῦ Ἀγαμέμνονα. Γίνεται ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώριση Ἀθηνᾶς - Ἐρινύων. Ἀκολουθεῖ ἕνας σύντομος λόγος τοῦ Ὁρέστη ὡς προῖμιο ἀπολογίας, ὅπου ἐκθέτει τοὺς λόγους πού τόν ὤθησαν στήν πράξη του. Ἡ Ἀθηνᾶ, τέλος, ἀναγγέλει τήν ἱδρυση του νέου θεσμοῦ, ἐνός δικαστηρίου πού θ' ἀπαρτίζεται ἀπό Ἀθηναίους πολίτες καί θά δικάζει ἐφεξῆς παρόμοιες ὑποθέσεις. Οἱ Ἐρινύες διαμαρτύρονται χωρίς νά εἰσακούονται, σ' ἕνα μακροσκελῆ λόγο (490 - 565), ὑπόδειγμα μέ τά σύγχρονα μέτρα τῆς ἀκραῖα συντηρητικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας. Ὑπεραμύνονται τοῦ φόβου ὡς συνεκτικοῦ δεσμοῦ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, διεκτραγωδοῦν τό χάος καί τήν ἀναρχία πού κατά τή γνώμη τους θά προκύψουν ἀπ' τόν καινούργιο θεσμό. Ὑπερασπίζονται, τέλος, τόν παραδοσιακό ρόλο τους, δοσμένο ἀπ' τή *Μοίρα*, νά τιμωροῦν τοὺς φονηάδες πού χύνουν αἷμα συγγενικό.

2. Ἡ ἀρχή τῆς δυναστείας τοῦ Λόγου

α. Στὴν αὐγή τῆς ἀνθρώπινης Δικαιοσύνης

Ἡ διαδικασία τῆς δίκης ἀρχίζει μέ Πρόεδρο, θά λέγαμε σήμερα, τὴν Ἀθηνᾶ, συνήγορο υπεράσπισης τὸν Ἀπόλλωνα καὶ εἰσαγγελεὰς τὶς Ἑρινύες. Ὁ Ὀρέστης καλεῖται ν' ἀκούσει τὸ κατηγορητήριο καὶ νά τὸ ἀντικρούσει. Δέχεται ὅτι σκότωσε τὴ μάνα του ἐπειδὴ ἐκείνη προηγουμένως εἶχε σκοτώσει τὸ νόμιμο σύζυγό της καὶ πατέρα του. Ἐπικαλεῖται γι αὐτὸ τὴν ἐντολή τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ πατέρα του ἀπ' τὸν κάτω κόσμος. Ἀκοῦμε λίγο μετὰ νά ἐπαναλαμβάνεται τὸ κύριο ἐπιχείρημα τῶν Ἑρινύων λές καὶ μιὰ ἀόρατη Κλυταιμῆστρα παίξει τὸν ὑποβολέα σ' αὐτὴ τὴ δίκη, πού εἶναι ταυτοχρόνως μιὰ θεατρικὴ παράσταση μέσα στὴν παράσταση, στὴν ὁποία καθένας ὑποδύεται τὸν προδιαγεγραμμένο του ρόλο. Συγχρόνως ὅμως, διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τοῦ ἴδιου ἐπιχειρήματος, ἐξασθενημένου πλέον, οἱ Ἑρινύες ἐδῶ, μοιάζει γιὰ πρώτη φορά σὰ νά υἱοθετοῦν ἓνα τόνο ἀπολογητικό :

ΟΡΕΣΤΗΣ : Γιατί ἐκείνη ὅσο ζοῦσε δέν τὴν καταδίωξες ;

ΧΟΡΟΣ ΕΡΙΝΥΩΝ (604 - 605) : Δέν ἦτο συγγενὴς ἐξ αἵματος μέ τὸν ἄνδρα πού ἐσκότωσε.

Σὰ νά γνωρίζει ἀπὸ πρὶν τὴν ὑπερασπιστικὴ γραμμὴ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ συνηγόρου του, ὁ κατηγορούμενος Ὀρέστης μέ θάρρος ὠθεῖ τὸ πρᾶγμα πρὸς τὴν κατεύθυνση πού θέλει, παγιδεύοντας τὶς Ἑρινύες μέσα σ' ἓνα δικονομικὸ παράδοξο, θά τ' ὀνομάζαμε σήμερα. Τούς ἀπευθύνει τὸ ρητορικὸ κατ' ἀρχὴν

ἐρώτημα, ν' ἀπαντήσουν ἂν αὐτός ὁ ἴδιος πηγάξει ἀπ' τό αἷμα τῆς
 μάννας του. Οἱ Ἑρινύες ἀμέσως ἀπαντοῦν μέ μιὰ ἐρώτηση διπλή :
μεσ' τήν κοιλιά της δέ σ' ἀνάθρεψε φονηᾶ : Τῆς μάννας σου
ἀπαρνέσαι τό αἷμα : Ἡ ἀπάντηση τῶν Ἑρινύων ἀνοίγει τό δρόμο
 στόν Ἀπόλλωνα, πρῶτον γιά νά ἐπικαλεστεῖ τήν ιδιότητά του ὡς
 γιοῦ τοῦ πατέρα του : *Ὡς τώρα τίποτα δέν ἔχω προφητέψει σέ*
ἄντρα γυναίκα ἢ πόλη, πού ὁ πατέρας τῶν Ὀλυμπίων, ὁ Ζεὺς, νά
μήν τό ἔχει προστάξει. Σκεφτεῖτε τό βάρος πού ἔχει τοῦτος ὁ λόγος
μου καί δεχτήτε τήν ἄποψή μου. Δέν ἔχει μεγαλύτερη δύναμη
κανένας ὄρκος ἀπό τόν ὄρκο τοῦ Διός. Εἶδαμε πιό πάνω τήν
 ἀναδρομικήν ἰσχὺ μέ τήν ὁποία καλύπτει, ἐπικυρώνει ὁ Ζεὺς, ex
 tunc, τίς μαντεῖες τοῦ ἄνακτα τῶν Δελφῶν πού ἐκφωνήθηκαν στή
 διάρκεια τῆς ἀπουσίας του. Οἱ Ἑρινύες δέν ἔχουν παρά δύο μόνο
 ἐπιλογές : ν' ἀμφισβητήσουν ἢ νά ὁμολογήσουν τήν ἐντολή τοῦ
 Διός. Τό πρῶτο εἶναι ἀκρως παρακινδυνευμένο, ἐνῶ τό δεύτερο τίς
 στριμώχνει, "μέ τήν πλάτη στόν τοῖχο". Ἀπαντοῦν, κατά τήν
 προσφιλή τους συνήθεια μ' ἓνα ἐρώτημα πού ἀφήνει ἀναπάντητη
 τήν οὐσία του ζητήματος : *Ὁ Ζεὺς λοιπόν, ἐσύ τό λές, ὄρισε τέτοιον*
χρησμό στόν Ὀρέστη νά δώσεις, νά ἐκδικηθεῖ τό θάνατο τοῦ
πατέρα του καί νά μή λογαριάσει καθόλου τίς τιμές πού ὀφείλει
στή μάννα του : Τό δικονομικό παράξοδο κατ' ἀρχήν συνίσταται
 στό ὅτι τό θεμελιακό ἐπιχείρημα τῶν Ἑρινύων πού βασιίζεται στήν
 παλαιόθεν ἀναγνωρισμένη - καθ' ὕλην - ἀποκλειστική τους
 ἀρμοδιότητά νά δικάζουν ἐγκλήματα μεταξύ συγγενῶν, κλονίζεται
 εἴτε ὁμολογήσουν ἢ ὄχι τήν ἐμπλοκή τοῦ Δία, πού εἶναι πιά
 γεγονός τετελεσμένο. Γιά νά καταρρεῦσει τελείως μπροστά στό
 ἐπιχείρημα τοῦ Ἀπόλλωνα πού θ' ἀναπτυχθεῖ σέ δύο φάσεις : *δέν*
εἶναι τό ἴδιο νά χαθεῖ γετναῖος ἄνδρας προικισμένος μέ τά σκήπτρα
*τοῦ Διός, ἀπό μιὰ γυναίκα μάλιστα * κι ὄχι μέ τόξα πολέμου σαν*

Ἀμαζόνas πού χτυποῦν ἀπό μακρυνά τό στόχο... Καί : *Μάννα δέν εἶναι αὐτή πού τίκτει, ὅπως λέμε, τό παιδί. Τό σπόρο τρέφει μόνο μεσ' τή μήτρα της, Αυτός πού σπέρνει, γεννᾷ. Κι αὐτή σάν ξένη συντηρεῖ τό φυτό, ἂν κάποιος θεός δέν τό χαλάσει. Κι ἀπόδειξη θά προσκομίσω σ' ὅτι λέω. Χωρίς μητέρα γίνεται πατέρας. Μάρτυράς μου ἡ κόρη τοῦ Διός, ἐδῶ. πού δέν τήν ἔθρεψε σκοτάδι μήτρας...* Σ' αὐτά τά λόγια τοῦ Ἀπόλλωνα γύρω ἀπ' τά ὅποια ἔχουν χυθεῖ ποταμοί μελάνης, θά ἐπανέλθουμε σέ λίγο. Γιά τήν ὥρα μᾶς ἐνδιαφέρει τό δικονομικό παράδοξο τῆς κατάστασης : οἱ Ἐρινύες δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀντιληφθοῦν ὅτι τό ἀρχικό γεγονός τῆς ἐκ μέρους τους ἀποδοχῆς τοῦ μεσολαβητικοῦ, διαιτητικοῦ, ἄνευ ὄρων, ρόλου τῆς Ἀθηνᾶς στό πρόσωπο τῆς ὁποίας εἶχαν δηλώσει ἀπόλυτο σεβασμό (435), γιά νά προχωρήσει ἐκείνη στή συνέχεια ἐλεύθερα, παρά τίς διαμαρτυρίες τους, στήν ἵδρυση τοῦ δικαστηρίου τοῦ Ἀρείου Πάγου διατηρώντας τή θέση τοῦ προέδρου του (470 ἐπ.), ἰσοδυναμεῖ μέ παραίτησή τους ἀπ' τό προνόμιο τῆς ἀρμοδιότητος νά κρίνουν τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Καί ὅτι δέν ἔχει νόημα πιά ν' ἀρνοῦνται ν' ἀποδεχτοῦν τυχόν ἀπαλλακτική κρίση τοῦ δικαστηρίου. Ἐπειδή μαζί μέ τό *πολύτιμο* ἀντικείμενο, τήν ὑλική κατά κάποιο τρόπο προέκταση τοῦ "χεριοῦ" τους μέσα στ' ἀνθρώπινα, πού *ἀπαξιώθηκε* ὅπως εἶδαμε πρὶν λίγο, χάνοντας τήν ἰδιότητα τοῦ *ἀποφαίνεσθαι* καί τοῦ *κρίνειν*, ἔχουν ἀπωλέσει κι ἐκεῖνες τήν ὑπατή, δοσμένη ἀπό τή μοῖρα ἀρμοδιότητά τους, τό *ἄξιμά τους*. Ἐπιμένουν ὅμως οἱ παμπάλαιες θεότητες τοῦ χάους καί τοῦ ἐρέβους, οἱ ἄτεκνες, οἱ ἀπόλιδες, οἱ ἄφιλες, ἀναχρονιστικά στόν παλιό τους ρόλο στόν ὁποῖο στηρίζουν τά πάντα. Μέ τή συνάντηση, ἐπὶ τέλους, Ἀπόλλωνος καί Διός, με τή συμφιλίωση τοῦ πατέρα καί τοῦ γιοῦ, με τήν ἐπικράτηση τοῦ Δία ὡς ἀδιαμφισβήτητου Πατέρα - θεοῦ, τά πράγματα τοῦ κόσμου ἀλλάζουν δραματικά, τό σύστημα ἀπονομῆς δικαίου ἀνατρέπεται,

τό πολιτικοθησκευτικό κατεστημένο δέν εἶναι πλέον ἐκεῖνο πού ἦταν, ἡ τεχνική δεξιότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκολλᾶται γιά πρώτη φορά ἀπό τή μαγεία, οἱ σχέσεις ἀνθρώπων - θεῶν καί ἀνθρώπων - ἀνθρώπων τίθενται σέ καινούργιες βάσεις, κατισχύει τό ἀνθρωποκεντρικό πρότυπο ὀργάνωσης τοῦ δημόσιου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ἡ συνειδητή πατρότητα γίνεται, ἴσως γιά πρώτη φορά, μέρος ἀναπόσπαστο τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, οἱ σχέσεις τῶν ἀνδρῶν μέ τίς γυναῖκες μεταβάλλονται, ἡ "χάρτα" ὅλη του συλλογικοῦ καί τοῦ ἀτομικοῦ γίγνεσθαι ξαναγραφεται, εἴτε τό θέλουν οἱ Ἑρινύες ἢ ὄχι. Ὁ θεσμός τοῦ *κοινοῦ αἵματος* πού συνδέει κατά γένη τοὺς πολίτες, ἀποσυντονίζεται. Ἀναδύεται γιά πρώτη φορά στή θέση του ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα *πολιτισμό τοῦ ὀρθοῦ λόγου*, μέ φορέα τήν *πόλιν* καί τίς ἀξίες πού ἐκεῖνη ἐκπροσωπεῖ. Ἀναδύεται, τέλος, ἡ δημοκρατία μέ τίς δικές της ἀξίες, μέ τό *Δία Ἀγοραῖο*, προστάτη τοῦ διαλόγου, ὡς ἐγγυητή της (973). Ἐν συνόψει, πλησιάζει το τέλος τοῦ **Μύθου** κι ἡ ἀρχή τοῦ **Λόγου**, ἀλλά ἑνός **Λόγου** θεμελιωμένου ἐπὶ τοῦ **Μύθου**. Προσεγγίζει ἡ ἀρχή τῆς Ἱστορίας. Ἄν λοιπόν πρόκειται νά διασώσουν κάτι ἀπ' τὰ παλιὰ τους ἀξιῶματα οἱ θυγατέρες τῆς παμπάλαιης νύχτας, ὁ μόνος τρόπος γιά νά τό πετύχουν εἶναι ν' ἀποδεχθοῦν τίς ἀλλαγές, νά μεταμορφωθοῦν κι ἐκεῖνες σέ κάτι ἄλλο. Ὅσο γρηγορότερα μάλιστα, τόσο τό καλύτερο γιά τίς ἴδιες Ὁ "συνήγορος ὑπεράσπισης" Ἀπόλλων ὅμως, παρά τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ρητορικῆς καί τίς ἀπειλές του δέ φαίνεται ἱκανός νά "πέσει", οὔτε τό δικαστήριο νά ἐκδώσει ἀπαλλακτική ἀπόφαση ὑπέρ τοῦ "πελάτη" του, μά οὔτε καί τίς Ἑρινύες ν' ἀποδεχτοῦν μιάν ἀνάλογη ἀπόφαση χωρίς νά ξεσπάσουν τήν ὀργή τους πάνω στήν πόλη. Κάτι ἀκόμα λείπει, γιά νά σωθεῖ ἡ "παρτίδα". Ἡ παρέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι μιά μελετημένη, σχεδιασμένη πολιτική παρέμβαση πού γίνεται προσεχτικά καί σέ δύο φάσεις, ἀντίθετα μέ τήν ὠμή

ἐπέμβαση τοῦ Ἀπόλλωνα πού ἐπέλεξε νά συγκρουστεῖ κατὰ μέτωπο μέ τίς Ἑρινύες, χωρίς νά καταφέρει νά κάμψει τήν ἀντίστασή τους. Ἡ Ἀθηνᾶ σέ πρώτη φάση πετυχαίνει "γλυκά", μέ ἀπαλή γλώσσα (μείλιγμα) καί μέ σαγηνευτικό (θελκτήριο) λόγο πού "μαγεύει" (886) νά συλλάβει τίς Ἑρινύες σαν μέσα σέ δίχτυ καί νά τίς πείσει νά τῆς ἀναθέσουν ἐν λευκῷ τήν ὑπόθεση τοῦ Ὀρέστη.

ΑΘΗΝΑ : Λέω νά μήν ἐπιβληθεῖ τό ἄδικο μέ ὄρκους.

ΧΟΡΟΣ ΕΡΙΝΥΩΝ : Ξεκίνα νά ρωτᾷς ἐσύ (ἀλλ' ἐξέλεγγε)
καί βγάλε δίκαιη κρίση.

ΑΘΗΝΑ : Μοῦ ἀναθέτεις δηλαδή νά βγάλω καί τήν
τελικήν ἀπόφαση ;

ΧΟΡΟΣ ΕΡΙΝΥΩΝ : Πῶς ὄχι ; Σέβομαι τήν ἀξία σου,
ὅτι ἐπαξίως θά κρίνεις. (432 - 435).

β. Ἡ αἰγίδα τῆς Ἀθηνᾶς

Ἡ διολίσθηση τοῦ λόγου τῆς Ἀθηνᾶς μέσα στήν καρδιά τοῦ σκοτεινοῦ κόσμου τῶν Ἑρινύων, στό βασίλειο τῆς ἀνεγξέλεγκτης ὡς τώρα *Δίκης*. ὅπου ἐγκαθιστᾷ κυριολεκτικά τά ἔμβρυα τοῦ *Δικαίου*. ὑποκαθιστώντας τήν παλαιά μέθοδο ἀπονομῆς τῆς *Δίκης*, τούς *ὄρκους* (θεοδικία), μέ τήν *εὐθείαν δίκην* (εὐθυδικία), ἔχει

κιόλας γίνει, σχεδόν ανεπαισθήτως. Πρόκειται για τήν ἔναρξη μιᾶς μεγαλειώδους *σύνθεσης*, τοῦ ἀναδυόμενου πολιτικοῦ *λόγου* με τίς αἰώνιες ρίζες κι αἰτίες τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης, οἱ ὁποῖες βυθίζονται στό *ἄλογο* στοιχείο τῆς ὑπαρξης. Ἡ σύνθεση αὐτή θά ὁλοκληρωθεῖ στό τέλος μέ τη δραματική μεταμόρφωση τῶν Ἑρινύων σέ *Εὐμενίδες*, προστάτιδες πιά τῆς γονιμότητας, μέ τήν ἔνταξή τους στό λατρευτικό σύστημα τῆς *πόλεως* πού κι ἐκεῖνη ἀναδύεται στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ὡς "*νοητικός χῶρος πού ἐμπεριέχει συγχρόνως τό ψυχολογικό, το συναισθηματικό, τό συμβολικό, τό χῶρο τοῦ μύθου καί τοῦ ὀνείρου*" (7) *.

Ἐγκατεστημένες στή νέα τους κατοικία, στό ὑπόγειο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἑρεχθέα, θά ἀσκοῦν το ρυθμιστικό ρόλο πού τούς ἐπιφυλάσσει ὁ νέος πολιτικός "χάρτης" τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ σχεδόν μαγικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ Ἀθηνᾶ τίς πείθει νά παραιτηθοῦν τοῦ σχεδίου νά "μολύνουν" τή γῆ τῆς Ἀθήνας, μᾶς ὑποχρεώνει νά σκεφτοῦμε ὅτι πέραν τῶν λέξεων, ἡ *πειθῶ* τῆς Ἀθηνᾶς ἔλκει τήν ἰσχὺ τῆς καί ἀπό κάπου ἄλλου. Τό κλειδί βρίσκεται ἴσως στοὺς στίχους 396 ἐπ., πού περιγράφουν τήν ἄφιξη τῆς Θεᾶς, μέ τήν παραδοσιακή πολεμική στολή της καί μέ τήν ἀσπίδα της, τήν *αἰγίδα*, ἡ ὁποία ἔφερε στό κέντρο της ὡς ἔμβλημα τήν ἴδια τήν κεφαλή τῆς Μέδουσας, τό *γοργόνειο* πού τῆς χάρισε ὁ Περσεάς, ἀφοῦ ἀπολίθωσε πρῶτα μ' αὐτό τούς ἐχθρούς του. Σκηνοθετικά μπορούμε νά δοῦμε αὐτή τή σκηνή μέ τήν Ἀθηνᾶ δεσπόζουσα στό κέντρο, νά ἐπισεῖει πρὸς τήν πλευρά τῶν Ἑρινύων ὡς ὄπλο ἐπιθετικό τήν *αἰγίδα* μέ τό *γοργόνειο*. *Πρωτοδαίδαλο καί* συγχρόνως πρότυπο τῶν δαιδαλικῶν ἀναπαραστάσεων, τό *γοργόνειο*, ἡ αὐθεντική κεφαλή τῆς Μέδουσας, τοποθετημένη ὡς ἐπίσημα στήν ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς πού προέρχεται ἀπ' τό Δία, δέν εἶναι ἄρα μιά κοινὴ *δαίδαλη* ἀσπίδα ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες, λειτουργεῖ πρωτογενῶς : γεννᾷ τόν τρόπο καί τή φρίκη στήν καθαρὴ μορφή

τους ὡς διαστάσεων τοῦ ὑπερφυσικοῦ, φανερώνεται ὡς θεϊκό σημεῖο καί ὡς *τέρας*, παγώνει τίς καρδιές. "Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Jean - Pierre Vernant, << *τό χαρακτηριστικό τοῦ τερατώδους εἶναι ὅτι δεν μπορεῖ κάποιος νά τό προσεγγίσει παρά μόνο κοιτάζοντάς το κατά πρόσωπο, ἀντιμετωπίζοντας εὐθέως τή δύναμη πού ὑποχρεώνει ὁποῖον θελήσει νά τή δεῖ νά εἰσέλθει στή σφαῖρα τῆς γοητείας της μέ κίνδυνο νά καταστραφεῖ. "Ὅποιος ἀντικρύζει τή Γοργώ τυφλώνεται καί μεταμορφώνεται σέ συμπαγῇ καί ἄψυχη πέτρα. Γοητευμένος ὁ θεατής τους χάνει τόν ἑαυτό του, χάνει τό βλέμμα του, καταλαμβάνεται ἀπό τή ματιά τῆς θεϊκῆς αὐτῆς μορφῆς πού βρίσκεται ἀπέναντί του, ἡ ὁποία μέ τόν τρόπο πού τοῦ προκαλοῦν τά χαρακτηριστικά της καί τό βλέμμα της κυριεύει τήν ψυχή του (...). Ἡ ὄψη τῆς Γοργῶς εἶναι ἓνα προσωπεῖο, ἀλλά δέν χρειάζεται νά φορέσεις αὐτό τό προσωπεῖο γιά νά μιμηθεῖς τή θεότητα : ἀρκεῖ νά σέ κοιτάξει στά μάτια γιά νά μετατραπεῖ τό πρόσωπό σου σέ προσωπεῖο. Λές καί τό προσωπεῖο αὐτό δέν ἐγκατέλειψε ποτέ τό πρόσωπό σου, δέν τό ἀποχωρίστηκε παρά μονάχα γιά νά ἐγκατασταθεῖ ἀπέναντί σου σάν τή σκιά ἢ τό εἶδωλό σου. Τό βλέμμα σου αἰχμαλωτίζεται ἀπό τό προσωπεῖο. Τό πρόσωπο τῆς Γοργῶς εἶναι τό "Ετερον, τό ὁμοίωμα τοῦ ἑαυτοῦ μας, τό παράδοξο σέ ἀμοιβαία σχέση μέ τή μορφή μας σάν τήν εἰκόνα μας μέσα στόν καθρέφτη (...). Ἀλλά αὕτη ἡ εἰκόνα εἶναι συγχρόνως κάτι περισσότερο καί κάτι λιγότερο ἀπό ἐμᾶς τούς ἴδιους, ἄλλο εἶδωλο ἀλλά καί ὑπερβατική πραγματικότητα, εἶναι μιᾶ εἰκόνα πού μᾶς καθιστᾷ ὑποχείριους της γιατί ἀντί νά καθρεφτίζει μόνο τή μορφή μας καί νά ἀντανακλᾷ τό βλέμμα μας, ἐκφράζει μέ τό μορφασμό της τή φρίκη καί τόν τρόπο μιᾶς ριζικῆς ἐτερότητας μέ τήν ὁποία θά ταυτιστοῦμε, μετατρεπόμενοι σέ πέτρα (...) Καθώς τήν ατενίζεις τό πρόσωπό σου γίνεται ὁ καθρέφτης ὅπου ἡ Γοργώ καθρεφτίζει ἀπολιθώνοντάς σε τήν τρομερή της ὄψη, ἀναγνωρίζοντας τόν ἑαυτό*

της στό είδωλο πού ἔγινες ὅταν ἀντιμετώπισες τή ματιά της. Ἦ, γιά νά ἐκφράσουμε μέ ἄλλα λόγια αὐτή τήν ἀμοιβαιότητα, αὐτή τήν τόσο παράδοξα ἄνιση συμμετρία μεταξύ ἀνθρώπου καί θεοῦ, ἐκεῖνο πού σοῦ δείχνει τό προσωπεῖο τῆς Γοργῶς ὅταν ἔχεις ὑποκύψει στή γοητεία της, εἶναι ὁ ἴδιος σου ὁ ἑαυτός, ὁ ἑαυτός σου στό ὑπερπέραν, εἶναι αὐτή ἡ κεφαλή πού τήν τυλίγει ἡ νύχτα, αὐτό τό πρόσωπο πού ἔχει γίνει ἀόρατο καί πού μέσα στό βλέμμα τῆς Γοργῶς ἀποκαλύπτεται ὡς ἡ ἀλήθεια τῆς μορφῆς σου. Αὐτός ὁ μορφασμός εἶναι ὁ ἴδιος πού ἐμφανίζεται στό πρόσωπό σου γιά νά τό μετατρέψει σέ προσωπεῖο, ὅταν μέσα σέ παραλήρημα χορεύεις ὑπό τή μελωδία τοῦ αὐλοῦ τό βακχικό χορό τοῦ Ἔδου >> (8) *.

Τό γοργόνειο πάνω στήν ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ αὐθεντική κεφαλή τῆς Μέδουσας, λόγω τῆς ὁμοιότητάς του με το κατοπτριζόμενο ἀντικείμενο, ἀσφαλῶς δέν ἐκπροσωπεῖ γιά τίς Ἑρινύες τόν τρόπο τῆς ριζικῆς ἐτερότητας πού παγώνει ὅποιον τήν ἀντικρύζει. Γιά τόν ἴδιο λόγο δέν μποροῦν οἱ Ἑρινύες νά γίνουν ὁ καθρέφτης ὅπου ἡ Γοργώ κατοπτρίζει τήν τρομερή της ὄψη καί τίς ἀπολιθώνει. Ἀκόμα κι ἂν δέ μπορεῖ ἐξ ἀντικειμένου νά τίς μεταμορφώσει σέ ἄψυχη πέτρα, ἡ κεφαλή τῆς Μέδουσας διαθέτει ὅμως πάντα τήν ὑπεροχή τοῦ ἀρχετύπου ἔναντι τῶν παραγῶν του : οἱ Ἑρινύες "ξεπήδησαν" ὅπως εἶδαμε ἀπ' τόν κομμένο λαιμό τῆς Κλυταιμίστρας-Γοργοῦς ! Μέρος τώρα πιά τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τό γοργόνειο, διαθέτει γι αὐτό τήν ἰσχύ, μετατρέποντας ἕνα ὄπλο ἀμυντικό σέ ἐπιθετικό, νά παγώσει προσωρινά τίς Ἑρινύες, νά τίς μεταβάλει στιγμιαῖα σέ είδωλο, φᾶσμα, σκιά τοῦ ἑαυτοῦ τους, νά ἐξουδετερώσει τίς ἀντιστάσεις τους, νά παραλύσει τή βούλησή τους ὥστε νά ἐμπιστευθοῦν τῇ θυγατέρα τοῦ ἐχθροῦ τους, κόρη τοῦ Δία, ὡς ἀντικειμενικό κριτή μιᾶς ὑπόθεσης πού ἀφορᾷ στήν ἴδια τήν ὕπαρξή τους ! Ὁχι γιά νά τίς παγιδεύσει στήν ἀκινησία τοῦ θανάτου, ἀλλά γιά νά τίς ὀδηγήσει πέραν τῶν

ψευδοδιλημμάτων του είδους : *αἰωνιότης - ἱστορία, μύθος - λόγος, χρόνος τῶν Θεῶν - χρόνος τῶν ἀνθρώπων* ! Για νά τίς ἀποσπάσει ἀπό τόν παγιωμένο μυθικό χρόνο (*θεσμὸν μοιρόκραντον ἐκ Θεῶν δοθέντα τέλεον καί γέρας παλαιόν, 388 - 393*) καί νά τίς ἐντάξει ὡς ἀκέραιη μονάδα, νά τίς ἀνα-στήσει μέσα στό διαρκῶς μεταβαλλόμενο χρόνο *τῆς ἱστορίας*. Θά δοῦμε σέ λίγο πῶς γίνεται αὐτό.

Κάτι ἀκόμα. Στήν πολεμική σκευή, πανοπλία τῆς Ἀθηνᾶς μέ τήν *ἀσπίδα* στό κέντρο καί μέ τό *γοργόνειο* στόν ὀμφαλό τῆς ἀσπίδας, οἱ Ἑρινύες "βλέπουν" ἤδη τό πρότυπο τῆς Ἀθηναϊκῆς *Πόλεως*, μέσα στή ὁποία θά ἐνσωματωθοῦν τελετουργικά. Ποιά εἶναι ὅμως ἡ προέλευση αὐτῆς τῆς ἀσπίδας ; Κατασκευασμένη στό ἐργαστήριο τοῦ Ἡφαίστου συνδέεται, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως πιο κάτω, μέ τόν *ἴμερο*, τόν πόθο πού ἔβαλε ὁ Ζεὺς στό νοῦ τοῦ Ἡφαίστου γιά τήν Ἀθηνᾶ, καί εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή γέννηση ἀπ' τή γῆ τοῦ *Ἐρεχθέα*, μυθικοῦ φιδοβασιλιᾶ καί γενάρχη τῶν Ἀθηναίων. Στό ἴδιο θεϊκό ἐργαστήριο, μήτρα καί πηγή τῶν αὐθεντικῶν *δαιδάλων*, κατασκευάστηκε καί ἡ *ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα*, ὅπως περιγράφεται λαμπρά στήν *Ἰλιάδα*, μέ τή σκηνή τῆς δίκης γιά χρηματική ἔξαγορά (*ποινή*) ἐνός φόνου, πού παριστάνει :

<<....Οἱ ἄντρες ὅμως ἦταν ὅλοι στήν ἀγορά μαζεμένοι. Ἐκεῖ εἶχε σηκωθεῖ διαμάχη, δυό ἄντρες μάλλωναν γιά τήν ἔξαγορά κάποιου φονικοῦ. Ὁ ἕνας ὑποστήριζε καί βεβαίωνε τόν κόσμο πῶς τά ἔχει ξεπληρώσει ὅλα κι ὁ ἄλλος ἀρνιόταν, ἔλεγε πῶς δέν πῆρε τίποτε καί θέλαν κι οἱ δυό νά πᾶνε στό δικαστή νά βγάλουν ἀπόφαση. Οἱ ἄνθρωποι πάλι γύρω τους φωνασκοῦσαν δυνατά κι εἶχαν χωριστεῖ στά δύο, οἱ μισοί μέ τό μέρος τοῦ ἐνός κι οἱ ἄλλοι μισοί μέ τό μέρος τοῦ ἄλλου...Κι οἱ γέροντας καθισμένοι πάνω σέ λαξευτές πέτρες μέσα στόν ἱερό κύκλο, κρατοῦσαν στά χέρια τους τά ραβδιά τῶν

κηρύκων άκουμπισμένοι σ' αυτά, καί σηκώνονταν καί δικάζαν, ό καθένας μέ τή σειρά του....>. (Σ 497-508).

Τή σκηνή αὐτή τῆς δίκης πρόσεξαν ό Louis Gernet, κι άπ' τούς νεώτερους ή Claude Mosse καί ό Γιάγκος Άνδρεάδης. Ό Gernet διακρίνει στή σκηνή τά διαδοχικά στρώματα τῆς *μαγείας*, τῆς *τελετουργίας*, τῆς *τυπικῆς πανηγυρικῆς πράξης*, πού προηγούνται τοῦ *Δικαίου* γιά νά καταλήξουν τελικά σέ αὐτό (9) *. Ἡ Mosse βλέπει ἐδῶ : " νά διαφαίνεται αὐτό πού θά μπορούσε νά ἀποκαλέσει *κανείς τήν ἀνάδυση τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου μέσα στήν πόλιν, πού βρίσκεται ἐν τῇ γενέσει τῆς* ". Ἐπικαλούμενη σειρά Ὀμηρικῶν χωρίων (Ἰλιάδα, I 319, I 400, Ξ 87 ἐπ., Ξ 129, Ὀδύσεια, Λ 488 ἐπ.) ὑποστηρίζει μιά θέση, κοινή σέ ἀρκετούς συγχρόνους συγγραφεῖς, ὅτι : " αὐτό πού ὀνομάζουμε *σήμερα πολιτική, ἀναδύεται στήν ἀρχαιότητα γιά πρώτη φορά μέσ' ἀπό μιά ρήξη τοῦ συστήματος τῆς ἡρωϊκῆς ἠθικῆς, ἥ συνιστᾷ μιά ρωγμή τῶν ἀξιῶν τοῦ ἡρωϊκοῦ κόσμου* " (10) *.

Σέ ὅσα συμβαίνουν στό Α καί στό Β τῆς Ὀδύσειας, ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ, μετά τή μνηστηροφονία καί τήν *στάσιν* τῶν πολιτῶν τῆς Ἰθάκης παρεμβαίνει γιά νά δώσει μιά λύση πού θά ἐξασφαλίζει τήν ὁμόνοια στή μικρή κοινωνία τῆς Ἰθάκης, ό Γιάγκος Άνδρεάδης βλέπει ἐπίσης τήν ἀνάδυση τοῦ *πολιτικοῦ στοιχείου* ὅχι ὅμως ὡς παράγοντα ρήξης, ἀλλά ὡς παράγοντα συμφιλίωσης τῶν ἀντιθέτων (11) *. Ἐτοι : " *ὁλοκληρώνονται, μέ τή σκηνή τῆς συνέλευσης, τῆς Ἀγορᾶς τῶν Θεῶν καί τῆς δεύτερης, τελευταίας συνέλευσης, Ἐκκλησίας τῶν Ἰθακησίων, οἱ πολιτικές διαδικασίες πού πρόκειται νά ὀδηγήσουν τήν κοινωνία τῆς Ἰθάκης, μέσα ἀπό μιά δύσκολη, βασανιστική πορεία, μέ τήν προτροπή καί συμπαράσταση τῆς Ἀθηνᾶς πού τήν ξαναβρίσκουμε ὡς Παλλάδα, κεντρική*

θεότητα της Αθηναϊκῆς Πόλεως τῶν ἀνδρῶν, ἀπ' τό διχασμό στήν
 δμόνοια τῶν σπονδῶν ". Ὁ συγγραφέας ἐδῶ ἐπιχειρεῖ τή
 δημιουργική σύνθεση τῶν τριῶν ἐπιπέδων λόγου, θεϊκοῦ
 οἰκογενειακοῦ καί πολιτικοῦ, ὅπου " ὁ πολιτικός λόγος μοιάζει νά
 ἔχει τήν τελευταία λέξη, ἄν καί τά τρία ἐπίπεδα δέν διακρίνονται
 μέ τρόπο σχηματικό ἀλλά, ἀντιθετως, ἐπικοινωνοῦν ". Καί μᾶς
 παραπέμπει μέ ὀξυδέρκεια στά ὅσα συμβαίνουν στήν Ἀθήνα, στό
 τέλος τῆς Ὁρέστειας. Ἡ μετάβαση ἀπό τόν οἶκο στήν πόλιν, μέ τήν
 παρέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς στήν Ἰθάκη καί στήν Ἀθήνα, δέ γίνεται
 μέσα ἀπό μιά καταστροφική ρήξη μέ τό παρελθόν, γίνεται ὁμαλά,
 μέ τή σταδιακή ἀλληλοκάλυψη τῶν διαδοχικῶν ἐπιπέδων λόγου
 πού ἀντιστοιχοῦν σέ κάθε φάση καί γίνεται μέ τρόπο κατ' ἐξοχήν
πολιτικό. Ἡ ἀσπίδα τῆς Ἀθηνᾶς φέρει στό κέντρο της τό
 αὐθεντικό κεφάλι τῆς Γοργόνας πού ἔκοψε ὁ Περσεύς, τό
 Γοργόνειο. Πάνω σέ αὐτήν ὅμως ἀντανακλᾶται ἡ **δίκη** πού
 πρόκειται νά γίνει, τοῦ Ὁρέστη, καί μέσω αὐτῆς ἡ **Πόλις** τῶν
 Ἀθηνῶν, μέσα στήν ὁποία θά ἐνσωματωθοῦν τελετουργικά καί
 πολιτικά συγχρόνως οἱ Ἑρινύες !

Καταλαβαίνουμε τώρα μόλις γιατί δηλώνουν οἱ Ἑρινύες *ὅτι
 τρέφουν ἀπέραντο σεβασμό στό πρόσωπο καί στήν ἀξία τῆς θεᾶς
 Ἀθηνᾶς* (435). Μιά ἀναδίπλωση ἐνώπιον τῆς ἀντιπάλου θεᾶς, πού
 δέν εἶναι ἄσχετη μέ τή διπλή της ιδιότητα, ὡς κόρης τοῦ Δία καί
 ὡς κατόχου ἐπὶ πλέον τοῦ *γοργονείου*, πού τῆς ἐπιτρέπει νά μετέχει
 κατὰ περίπτωση τῶν δύο θεϊκῶν τάξεων ὅπου ἐγγυᾶται τή *σταθερή*
 σχέση της μέ τόν κόσμο τῶν χθονίων πλασμάτων ὅπως αὐτός
 ἀναδύεται στό *μῦθο τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀθηναίων* ὅσόν *ὁποῖο ἡ
 θεά διαδραματίζει τό ρόλο τῆς τροφοῦ τοῦ Ἑρεχθέα*, πού ἦταν
μισός ἄνθρωπος καί μισός φίδι. Ἡ Ἀθηνᾶ, σύμφωνα μέ τό μῦθο,
 πῆγε στό ἐργαστήριο τοῦ Ἡφαίστου γιά νά παραλάβει τήν
 πανοπλία πού ὁ θεός τῆς εἶχε κατασκευάσει...Ὁ Ἡφαίστος

καταλήφθηκε ὅμως ἀπ' τόν πόθο γιά τήν παρθένο θεά καί προσπάθησε νά τή βιάσει. Ἡ Ἀθηνᾶ ἀντιστάθηκε, ἀκολούθησε πάλι κι ὁ Ἡφαιστος ἐκσπερμάτωσε πάνω στό χιτῶνα της. Ἡ θεά τίναξε τό χιτῶνα μέ ἀπέχθεια, τό σπέρμα τοῦ Ἡφαιστού ἔπεσε στή γῆ καί ἡ γῆ γέννησε ἀπό αὐτό τόν *Ἐριχθόνιο* ἢ *Ἐρεχθέα*, πού ἀπό τή μέση καί κάτω ἦταν, ὅπως εἶπαμε, φίδι. Ἐπρόκειτο γιά ἕναν ἀγαθό δαίμονα, παρά τήν τερατική του ἐμφάνιση, σέ ἀντίθεση μέ τόν ὀλέθριο τερατόμορφο δαίμονα, τόν *Τυφώνα*, πού γέννησε ὅπως εἶδαμε μόνη της, χωρίς μεσολάβηση ἄντρα, ἡ Ἥρα. Οἱ Ἀθηναῖοι κατάγονται, σύμφωνα μέ τόν ἴδιο μῦθο, ἀπό τό σπέρμα τοῦ Ἡφαιστού πού μέσω τῆς Ἀθηνᾶς, γονιμοποίησε τή Γῆ, γεννώντας τόν *Ἐρεχθέα*. Τόν ὁποῖο παρέλαβε ἀμέσως μετά τή γέννησή του ἡ Θεά Ἀθηνᾶ ὡς τροφός γιά νά τόν ἀναθρέψει. Ἀς θυμηθοῦμε πάλι τή χρήσιμη παρατήρηση τῆς **Nicol Loraux** πού εἶδαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι *τροφός μπορεί νά εἶναι τόσο ἡ φυσική μητέρα ὅσο κι ἡ ἀνάδοχος τόσο ἡ γυναίκα ὅσο κι ὁ ἄντρας, ἡ παρθένος θεά ἐδῶ, σ' αὐτή τήν ἱστορία περιβάλλεται ἐπίσης ἕνα πατρικό ρόλο, τροφός μητέρα καί πατέρας συγχρόνως, γιά νά τοὺς ξεπεράσει καί τοὺς τρεῖς. (12) **. Διαβλέπουμε μίαν ὑπόγεια σύνδεση τῆς σκηνῆς τῆς τροφουῦ στίς *Χοηφόρους*, με τή σκηνή τῆς πρώτης ἀντιπαράθεσης Ἀθηνᾶς - Ἐρινύων, στίς *Εὐμενίδες* : ἡ τροφός μέ τόν Ὁρέστη - βρέφος - δράκοντα ἐκεῖ στήν ἀγκαλιά της, ἡ τροφός ἐπίσης Ἀθηνᾶ μέ τόν ἱκέτη - Ὁρέστη - Ἐρεχθέα ἢ Ἐριχθόνιο ἐδῶ, στά χέρια της, μέ σκοπό νά τόν ἀναθρέψουν *καί νά τόν κάνουν ἱκανό νά διασχίσει σῶως τήν παιδική / ἐφηβική ἡλικία του*. Ἀς ξαναπάρουμε τήν ἱστορία : ὁ Ζεὺς ἀπο-σπαργανωθείς νικά και δεσμεύει τόν πατέρα του, Κρόνο (βλ. καί *Εὐμενίδες*, στ. 644 ἐπ.). Ο Ζεὺς γεννά με τήν Ἥρα τόν Ἡφαιστο. Ο Ζεὺς, μόνος, γεννά μέσα ἀπό το κεφάλι του τή Θεά Ἀθηνᾶ. Ἡ Ἥρα γεννᾷ, μέ τό σπέρμα τοῦ Κρόνου, μέσω τῆς Γῆς, τόν τερατόμορφο *Τυφώνα*

πού πρόκειται να ρίξει από τό Θρόνο το Δία. Ὡς τροφός τοῦ τέρατος ὀρίζεται ἡ Δράκαινα τῶν Δελφῶν. Ὁ Ἀπόλλων *ἀπο-σπαργανωθείς* φονεύει τον Τυφῶνα και την τροφό του, τή Δράκαινα. Ὁ Ὀρέστης, πού ἐπίσης τον ἀνέθρεψε ὡς ἀναδεκτό της τέκνο με ὀφίομορφα χαρακτηριστικά μία μάννα - τροφός, *ἀπο-σπαργανωθείς* φονεύει τη φυσική του μητέρα - δράκαινα κι ἐλευθερώνει ἀπό τα δεσμά της τον πατέρα - Δία. Ὁ Ὁφαιστος, τέλος, ἔχει γεννήσει μέσω της Γῆς, κινούμενος ἀπό πόθο για τήν Ἀθηνᾶ, τον Ἐριχθόνιο, μυθικό γενάρχη τῶν Ἀθηναίων, πού εἶναι μισός ἄνθρωπος καί μισός φίδι. Τόν Ἐριχθόνιο ἀνέθρεψε ὡς μητέρα - τροφός ἡ Ἀθηνᾶ. Διακρίνουμε τώρα τήν ἰδιαίτερη σημασία τῶν ὀφιοειδῶν χαρακτηριστικῶν πού ἀπέκτησε στίς *Χοηφόρους* ὁ γιός μέσα στό ὄνειρο τῆς μάννας του : *οὐφίς ἐμοῖσι σπαργάνοις ὥπλίζετο - ἐκδρακοντωθείς δ' ἐγὼ κτείνω νιν*. Βλέπουμε ἴσως τή μεταμόρφωση τοῦ Ὀρέστη σέ τέκνο της Γῆς καί τήν ἀνάδυσή του στό φῶς μέ μία θαυματουργή γέννηση, ὅπου μία *τροφός*, ἡ Κίλισσα, τόν ἀναλαμβάνει, βρέφος ἀκόμη στά σπάργανα, στή θέση τῆς ἀπορριπτικῆς φυσικῆς του μάννας. Ἡ ἐπωνυμία τῆς Παλλάδος συνδέεται μέ τή μορφή τῆς Γοργόνας σέ μιᾶ ἐκδοχή τοῦ μύθου, ὅπου ἀλλάζει μάλιστα τό φύλο τοῦ γίγαντος *Πάλλαντος* που σκότωσε ἡ Ἀθηνᾶ, καί γίνεται ἡ *γιγάντισσα Παλλάδα* (13) *. Σέ κάθε περίπτωση βρισκόμαστε στόν ἱερό βράχο τῆς Ἀθηνᾶς, μπροστά στό *Ἐρεχθεῖον*, τή μυθική κατοικία τοῦ *Ἐριχθόνιου*, τοῦ ἀναδεκτοῦ φιδόμορφου τέκνου τῆς Θεᾶς, ὅπου θά παιχτεῖ το τέλος τῆς τριλογίας. Ἐκεῖ θά στά ὑπόγεια τοῦ ναοῦ, θά ἐγκατασταθοῦν οἱ Ἐρινύες μετά τή ριζική μεταμόρφωσή τους καί θά λατρεύονται ἀπ' τοὺς Ἀθηναίους πολίτες ὡς *Εὐμενίδες* πλέον, προστάτιδες τῆς γονιμότητας, ρίζα καί θεμέλιο τῆς νέας συνθήκης μεταξύ ἀνθρώπων - θεῶν καί τῆς καινούργιας κοινωνικῆς κατάστασης, τῆς *Πόλεως*.

Τοῦ μύθου αὐτοῦ, τῆς αὐτοχθονίας τῶν Ἀθηναίων κάνει ὁ Αἰσχύλος μνεῖα στίς *Εὐμενίδες*, στ. 13 - 14 : *τά παιδιά τοῦ Ἥφαίστου, οἱ κατασκευαστές τῶν δρόμων, ἡμέρωσαν τήν ἀνεξημέρωτη (ἀνεξευμένιστη) ὥς τότε γῆ*. Ἦρθε λοιπόν καιρός νά ἐξευμενιστοῦν (ἐξημερωθοῦν) τά τέρατα. Κι αὐτό δέν μπορεῖ νά γίνει, ὁ τραγικός κύκλος δέν μπορεῖ νά κλείσει παρά μόνο μέ τήν ἀνύψωση τῆς Ἀθήνας πάνω ἀπ' τοὺς Δελφούς καί τῆς Ἀθηνᾶς πάνω ἀπό τόν Ἀπόλλωνα. Μέ τήν ἐγκατάσταση στό κέντρο τοῦ κοσμικοῦ καί κοινωνικοῦ γίγνεσθαι τοῦ *Δία Τελείου*, δηλαδή τοῦ *Δία - πατέρα*. Ὁ Ζεὺς *τελειοῦται, γίνεται αὐτός πού εἶναι*, μέ τήν ἐπικύρωσή τῆς πράξης τοῦ Ὁρέστη πού θέτει ἐπάνω στά πράγματα τοῦ κόσμου ἀνεξίτηλη τή σφραγίδα τῆς δικῆς του *πατρότητας*.

γ. Τό πρῶτο Πολιτικό Δικαστήριο

Τά πιό πάνω δέν εἶναι παρά ἡ πρώτη φάση τῆς πολιτικῆς παρέμβασης τῆς Ἀθηνᾶς πού ἀναπτύσσεται, ὅπως εἴπαμε, σέ δύο κινήσεις. Ἡ δεύτερη κίνηση τῆς θεᾶς θά γίνει ἀφοῦ ἀκούσει πρῶτα τόν προαπολογητικό λόγο τοῦ Ὁρέστη, πού ἐπίσης δηλώνει ἀμέριστη ἐμπιστοσύνη στήν κρίση της, προκειμένου ἐκείνη ν' ἀποφανθεῖ τελεσιδίκως ἂν ἡ πράξη τῆς μητροκτονίας ἔγινε δικαίως ἢ μή (468). Ἔχουμε ἤδη ἱστορικά ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' τήν ἄκαμπτη ἀντίληψη περί δικαίου, τοῦ "ἔπραξε ἢ δέν ἔπραξε", τῆς νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος π.χ., τήν ὁποία μοιάζει νά πρεσβεύουν ἀναχρονιστικά οἱ Ἐρινύες, γιά νά μεταβοῦμε στό χῶρο μιᾶς συνθετότερης, ὠριμότερης νομικῆς σκέψης. Ἀμέσως ἡ Ἀθηνᾶ, προβλέποντας τήν ἀντίδρασή τους, δηλώνει ἀδυναμία ν' ἀναλάβει μόνη τό βάρος μιᾶς τόσο κρίσιμης ὑπόθεσης ὅτι ἀναγγέλλει γι αὐτό τήν θέσπιση ἑνός μονίμου σώματος πολιτῶν πού ἐφεξῆς θά δικάζει καί θά κρίνει ἀνάλογες ὑποθέσεις, δηλαδή τήν ἴδρυση τοῦ πρώτου

άνθρωπινου δικαστήριου, τοῦ Ἄρειου Πάγου ! Οἱ Ἑρινύες ἀντιλαμβάνονται μόλις τώρα τό ἀδιέξοδο στ' ὅποιο ἔχουν φτάσει, καί ἀντιδρῶν. Εἶναι ὅμως ἀργά. Καί ἡ δίκη τοῦ Ὁρέστη θά γίνει μέ τούς δικονομικούς ὅρους, κανόνες κ.λπ. πού ἡ Ἀθηνᾶ ἐπιβάλλει. Για ν' ἀποφανθεῖ τελικά τό δικαστήριο, μέ διαφορά μιᾶς ψήφου, τῆς Ἀθηνᾶς, ὑπέρ τῆς ἀθωότητος τοῦ Ὁρέστη. Σ' αὐτή τή φάση ὁλοκληρώνεται, μπορούμε νά ποῦμε, ὁ κύκλος τοῦ αἵματος τοῦ οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν, μέ τήν τελική ἄφεση τῶν ἁμαρτημάτων τοῦ μητροκτόνου Ὁρέστη. "Ὅμως τό ἔργο ἀκόμη δέν ἔχει ἀκόμα κλείσει, μένει νά "πειστοῦν" οἱ ἀντιδραστικές Ἑρινύες νά μή μεταφέρουν τό μίasma τοῦ χυμένου συγγενικοῦ αἵματος ἀπ' τή γῆ τοῦ Ἄργους στή γῆ τῆς Ἀθήνας, ὅπως ἀπειλοῦν. Ποταμοί μελάνης ἔχουν χυθεῖ, καθώς παρατηρήσαμε ἤδη, γύρω ἀπ' τούς στίχους τῆς *Ὁρέστειας* (657-667) ὅπου ὁ Ἀπόλλων ὑπερασπίζεται τόν Ὁρέστη μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν διέπραξε μητροκτονία, ἐπειδή : *δέν γεννᾷ ἢ γυναῖκα, μά ὁ ἄντρας*. Ξεφεύγει ἀπ' τά πλαίσια τῆς μελέτης μας τό ν' ἀπαριθμήσουμε τί ἔχει γραφεῖ σχετικά. "Ὅτι δέν πρόκειται γιά τήν ἐπιβολή τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος πάνω στό ἀρχαιότερό του μητριαρχικό, μιά θέση πού ὑποστηρίζεται συχνά, νομίζουμε ὅτι γίνεται σαφές μέ ὅσα ἔχουμε πει καί μέ ὅσα θά προσθέσουμε πῶ κάτω. Τό ἐπιχείρημα τοῦ Ἀπόλλωνα, κατ' ἀρχήν δικανικό, ἕνα τέχνασμα νομικό προκειμένου νά βγάλει τήν ὑπόθεση πού ὑπερασπίζεται ἀπ' το δικονομικό, θά λέγαμε σήμερα, τέλμα στ' ὅποιο περιῆλθε, πετυχαίνει ὡς βέλος τό στόχο του, πηγαίνει ὅμως καί πέρα ἀπό αὐτόν, μέ τό νά μᾶς δείξει τί κρύβεται πίσω ἀπ'τό βασικό ἀντικείμενο τῆς δίκης πού διεξάγεται, γιά τήν ἀθωότητα ἢ τήν ἐνοχή του Ὁρέστη. "Ὅτι δηλαδή, δέν μπορούμε νά δώσουμε ἀπάντηση σε αὐτό τό ἐρώτημα πρὶν λύσουμε τό ἄλλο ζήτημα, *πῶς εἶναι καί σέ ποιόν ἀνήκουν τά παιδιά : στή μητέρα, ἢ στόν πατέρα τους*; Πρόκειται γιά μιά προβληματική πού ἔκτοτε δέν ἔχει πάψει ν' ἀπασχολεῖ τό παγκόσμιο θέατρο, ἀπ' τίς ἀπαρχές του ὡς τούς

καινούργιους χρόνους. (14) * Τό ἐπιχείρημα τοῦ Ἀπόλλωνος δε θά εἶχε πάντως καμμιάν ἰσχύ, ἂν δέν ἔβαζε στό παιγνίδι τῶν ἀνταγωνισμῶν τόν ἴδιο τόν πατέρα τῶν Θεῶν, τό Δία ! Ὁ Ἀπόλλων φαίνεται πράγματι ὅτι δέν ἔχει πιά κανένα πρόβλημα νά ἐπικαλεῖται συνέχεια τό Δία μέ τήν πατρική του ιδιότητα. βλ. κυρίως τούς στ. 621, 649, 664, 713, 717, στούς ὁποίους συσπειρώνεται ἡ δυναμική τοῦ ὅλου πράγματος. Τό δικανικό, δικονομικό ἐπιχείρημα του Ἀπόλλωνα μετατρέπεται ἔτσι σε ἐπιχείρημα ἐπὶ τῆς οὐσίας. Δικαιούμεστε νά μιᾶμε πλέον γιά τήν ὀριστική ἐπιβολή τῆς *ἀρχῆς τῆς πατρότητας* πάνω στήν *ἀρχή τῆς μητρότητας*, ἡ ὁποία λαμβάνει χώρα μέ μιᾶ διαδικασία νομικοθηρησκευτική, με ὑπερέχον τό καινούργιο, δικαστικό στοιχείο, κάτι πού δέν εἶναι βέβαια τό ἴδιο μέ τή σταδιακή ἐπιβολή τῆς *πατριαρχίας* ἐπὶ τῆς *μητριαρχίας*. Τό μεγάλο θέμα *σε ποιόν ἀνήκουν τά παιδιά*, ἐκκρεμές ἀκόμη καί μέσα στό καθεστῶς τῆς πατριαρχίας, λύνεται στήν *Ὁρέστεια* δικαστικά, με ἀπόφαση τοῦ πρώτου ἀνθρώπινου δικαστήριου, πού εἶναι μία τομή στό ἀνθρώπινο κοινωνικό γίγνεσθαι : *νομικά τά παιδιά ἀνήκουν στόν πατέρα τους, χωρίς ὅμως αὐτό νά δικαιώνει κατά κανένα τρόπο τή σφαγή τῆς Ἰφιγένειας ἀπ' τόν Ἀγαμέμνονα, πού ἔξακολουθεῖ νά παραμένει μιά πράξη ἀποτρόπαιη, ἀπεχθής σέ Θεούς καί ἀνθρώπους*. Ἡ μητριαρχία ὡς ὀργανωμένο σύστημα σχέσεων τῶν δύο φύλων καί ὡς φάση ἀνάπτυξης τοῦ πολιτισμοῦ, ἐρευνᾶται ἀπό τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Στοιχεῖα τῆς βρίσκουμε στό μῦθο τῶν Ἀτρειδῶν, ἀλλά δέν πρέπει αὐτό νά μᾶς παρασύρει ὥστε νά τά μεταφέρουμε αὐτούσια στήν *Ὁρέστεια* πού εἶναι ἀπό μόνη της ἕνα σύστημα, μέ τή δική του ἐντελῆ λογική. Ὁ Παναγῆς Λεκατοῦ π.χ. βλέπει στό πρόσωπο τῆς βασίλισσας τοῦ Ἀργούς τήν "τελευταία μεγάλη ἐκπρόσωπο τῆς Μητριαρχίας", ὅμως ἡ Κλυταιμῆστρα τοῦ Αἰσχύλου, δέν δικαιολογεῖ ἕνα τέτοιο τίτλο. Ἐπειδή ὄχι μόνο δέν

διεκδικεῖ μέσα στο ἔργο ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν γυναικῶν ἓνα
 "βασίλειο" πού ἀνήκε κάποτε στο φύλο τους, ἀλλά ἐπὶ πλέον
 χαρακτηρίζεται ὡς "ἀνδροβουλή", μιά γυναίκα δηλαδή πού θέλει
 νά εἶναι ἄνδρας, πού διεκδικεῖ γιὰ τόν ἑαυτό της ἓνα ρόλο ἀνδρικό
 καί πού ἀποποιεῖται, περιφρονεῖ ὡς "ἀδύνατη" τὴ γυναικεία της
 φύση. Τό βιβλίο τοῦ Λεκατσᾶ (15) * χωρίζεται σέ ὀκτώ κεφάλαια
 καί μόνο τό τελευταῖο ἀσχολεῖται μέ τούς *ἀντίπαλους τῆς*
Μητριαρχίας στήν Ὁρέστεια τοῦ Αἰσχύλου. Γιὰ νά καταλήξει ὁ
 συγγραφέας στο πῶς πάνω συμπερασμά του, περί τῆς
 Κλυταιμῆστρας ὡς τελευταίας Μητριαρχικῆς βασίλισσας. Τό
 ἀδύνατο σημεῖο τῆς θεωρίας του βρίσκεται στο γεγονός ὅτι δέν
 εἶναι σέ θέση νά δώσει ἀπάντηση πειστική στο κρίσιμο ἐρώτημα
 πού μᾶς ἀπασχόλησε στή μελέτη μας : *τίνος τέκνο εἶναι ἡ τόσο*
ἀδίκῃ σφαγμένη Ἰφιγένεια, τίνος αἷμα ; Τοῦ πατέρα ἢ τῆς μητέρας
 της ; Στήν ἀρχή ὁ Λεκατσᾶς τήν ὀνομάζει *τέκνο τῆς Κλυταιμῆστρας*
 κι ἀμέσως μετά, στήν ἐπόμενη παράγραφο *τέκνο τοῦ Ἀγαμέμνονα*,
 μέ τή σημασία μᾶλλον ἐδῶ τοῦ *κτῆματος*. Ἀκόμα κι ἔτσι ὁμως,
 βρισκόμαστε ἤδη βαθειά μέσα στίς δομές τῆς Πατριαρχίας. Ὡς
 παρατηρήσουμε ἀκόμη τοῦτο, πῶς ὁ Αἰσχύλος ἀποφεύγει νά κάνει
 τήν παραμικρή χρήση τῆς μυθικῆς ἐκδοχῆς πού ἤθελε τόν
 Ἀγαμέμνονα νά ἔχει τάξει τῆς Θεᾶς ὅτι θά τῆς θυσιάσει τόν
 ὁμορφότερο καρπό, τό πῶς ὁμορφό *κτῆμα* τῆς χρονιᾶς. Κάτι πού ἂν
 ἴσχυε θά μᾶς ἔδινε λαβή νά ὑποθέσουμε ὅτι πράγματι ὁ Ἀγαμέμνων
 θυσιάζει ἓνα πολύτιμο περιουσιακό του ἀγαθό κι ὄχι τό παιδί του.
 Οὔτε μπορούμε βέβαια νά στοιχηθοῦμε πίσω ἀπ' τόν ἐλάχιστα
 κομπῶ τρόπο μέ τόν ὁποῖο παρακάμπτει τό πρόβλημα χωρίς νά τό
 λύνει ὁ George Thomson, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ βασιλεὺς τοῦ
 Ἀργους δέν διαπράττει παιδοκτονία καί δέ χύνει αἷμα συγγενικό,
 ἐπειδὴ στο καθεστῶς τῆς Μητριαρχίας τό τέκνο ἀνήκει
 ἀποκλειστικά στή μητέρα ! Δεχόμενοι κάτι τέτοιο τινάζουμε

κυριολεκτικά στὸν ἀέρα τὴν Ὁρέστεια, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας βοᾷ ὡς τὸ τέλος, *πὼς ὁ Ἀγαμέμνων τόλμησε νὰ σφάξει τὸ παιδί του !* Ἡ Ὁρέστεια δὲν ἔχει ὡς θέμα τῆς κεντρικῆς τῆς διαδοχῆ τῆς Μητριαρχίας ἀπ' τὴν Πατριαρχία, μόνο μιὰ πολὺ ἀπλουστευτικὴ σκέψη θὰ τῆς ἀπέδιδε τέτοιο περιεχόμενο, ἄλλωστε ὁ Λεκατοῦς πολὺ φρόνιμα μιᾷ μόνο γιὰ τὸν ἀντίλαλο τῆς Μητριαρχίας μέσα στὴν Ὁρέστεια. Τὴν ὀρθὴν κατὰ τὴ γνώμη μας αὐτὴ ἀποψη ἀσπάζεται καὶ ὁ Γιάγκος Ἀνδρεάδης : " *Ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ ὅτι ἡ Κλυταιμῆστρα - καὶ ἡ Πηνελόπη - ὅχι μόνο δὲν ἐκφράζουν προηγούμενο στάδιο σέ σχέση μέ τὴν ἀντρικὴ κυριαρχία ἀλλὰ μάλλον διαδέχονται τὸν ἄντρα - σε ἐντελῶς διαφορετικὸ βέβαια βαθμὸ καὶ μέ διαφορετικὸ τρόπο - ὅταν αὐτὸς φεύγει ἀπὸ τὸ σπίτι ἔτσι τὸ σχῆμα πού θέλει τὴ μητριαρχικὴ κατάσταση νὰ προηγεῖται τῆς πατριαρχικῆς γίνεται ἀκόμα πιὸ δύσκολα πιστευτὸ " (16) **. Ἐκεῖνο πού μποροῦμε μέ μεγαλύτερη σιγουριά νὰ ποῦμε, εἶναι ὅτι στὸ τέλος τῶν *Εὐμενίδων* συναντᾶμε ἀνάμεσα στίς ἄλλες ριζικὲς ἀνατροπὲς τοῦ κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ γίνεσθαι, τὸ κρίσιμο πέρασμα ἀπ' τὴν πατρότητα - *αἶμα* ἢ τὴν πατρότητα - *κτημα*, στὴ *συνειδητὴ πατρότητα*. Ἐχοντας ἀφήσει ὀριστικὰ πίσω τὴ μητρότητα ὡς *φυσικὸ περιστατικόν*, γιὰ χάρι τῆς πατρότητας, ὅχι ὡς *νομικοῦ γεγονότος*, ἀλλὰ ὡς *νοητικοῦ περιστατικοῦ*. Μ' αὐτὴ καὶ μόνο τὴν ἔννοια θὰ γίνῃ ὁ Ζεὺς, τελειώνοντας ἡ Ὁρέστεια, *Πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων*.

Ὁ περὶ πατρότητος λόγος τοῦ Ἀπόλλωνα δὲν ἀπευθύνεται μόνο στίς Ἐρινύες ἀλλὰ καὶ στὸ Δία πού αὐτὴ τὴ στιγμὴ μπαίνει στὸ παιγνίδι τῶν ἀνταγωνισμῶν πανίσχυρος. Ἡ συνάντηση *γιοῦ καὶ πατέρα*, τοῦ Ὁρέστη μέ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τὸ δικό του πατέρα, τὸ Δία, θὰ γίνῃ ἐδῶ, στὴν Ἀθῆνα μέ τὴ μεσολάβηση τῆς *ἀμήτορος κόρης* τοῦ Διός, *παρθένας καὶ θεϊκῆς τροφῆς*, Ἀθηνᾶς. Ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ Ὁρέστη ἀπὸ μιὰ μάνα πού

τροφοῦ, Ἀθηνᾶς. Ὁ ἀποχωρισμός τοῦ Ὁρέστη ἀπὸ μιᾶ μάννα πού τοῦ εἶχε στερήσει τὸν πατέρα, ἔγινε μέ τὸν πιό ἀποτρόπαιο τρόπο, μέ τό φόνο τῆς μάννας καθὼς εἶδαμε, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ἀπόλλωνα. *Ἐνα φόνο γιά τὸν ὁποῖο δέν εἶχε δώσει ὁ Ζεὺς ρητά τὴν ἐγκρισή του, πλὴν ὅμως ἔρχεται τώρα νά τὸν ἐπικυρώσει ἐκ τῶν ὑστέρων, μέ τὴν ἀθώωση, ἀπαλλαγὴ τοῦ Ὁρέστη ἀπὸ τό δικαστήριον τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, διὰ τῆς ψήφου τῆς Ἀθηνᾶς.* Συγχρόνως καί στό ἴδιο σημεῖο γίνεται ἡ "συνάντηση" τοῦ Ὁρέστη μέ τὸν πατέρα του Ἀγαμέμνονα, καί ἡ συμφιλίωση τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τὸν πατέρα - Δία ! Γίνεται μέσα ἀπὸ δρόμους πού χάραξαν πάνω ἀπὸ στερεῆς καί θάλασσες οἱ πολῖτες τῆς Ἀθήνας, οἱ *παῖδες Ἥφαιστου*, γιά νά ἐνώσουν τὴ *Δῆλο* μέ τίς *ἄκτες τῆς Παλλάδας*, σύμφωνα μέ τὴ σημαίνουσα προσθήκη τοῦ Αἰσχύλου, καί τοὺς *Δελφούς* μέ τὴν *Ἀθήνα*. Ἐξημερώνοντας, ἐξευμενίζοντας τὴν ἀνήμερη, ἀνεξευμενίστη γῆ, *χθόνα ἀνήμερον τιθέντες ἡμερωμένην*, κατὰ τὴ ρῆση τοῦ ποιητῆ. Ὁ ἀνθρωπομορφικός ἄξονας πού διατρέχει ἐν δυνάμει ὁλόκληρη τὴν Ὁρέστεια ὁλοκληρώνεται μόλις τώρα, μέ τὴν ἐνσυνείδητη πρόσκτηση ἀπ' τό Δία τῆς πατρικῆς ιδιότητος, μέ τὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ δηλαδή τῆς πατρότητας ὡς ἀμοιβαιότητος σχέσεων πατέρα - γιοῦ. Γιά νά γίνει ἐντέλει ὁ Ζεὺς *αὐτός πού εἶναι*, πατὴρ θεῶν τε καί ἀνθρώπων ! Ἡ ρῆση, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, τοῦ Ἀπόλλωνα, ὅτι *δέ γεννᾷ ἢ γυναῖκα μὰ ὁ ἄντρας*, γίνεται μέ παράλληλη μνεῖα τῆς *ὁμοπάτριος* ἀδελφῆς τοῦ Ἀθηνᾶς, πού γεννήθηκε δίχως μάννα. Εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς οὐσιαστικῆς "μητροκτονίας" τοῦ Ἀπόλλωνα, πού θ' ἀφήσει πίσω του ὀριστικά τὴ μητρικὴ *Δῆλο* γιά νά ἰδρύσει τό ναό του στοὺς Δελφούς, ὅπου θά χρησιμοδοτεῖ στό ἐξῆς *γιά λογαριασμό τοῦ πατέρα - Δία* (615 ἐπ.713-714, 794).

δ. *Χρόνος καί Ίστορία*

Στήν ἀπαλλακτική γιά τόν Ὁρέστη, μέ μία μόνο ψήφο, τῆς Ἀθηνᾶς, ἀπόφαση τοῦ δικαστήριου, ἀντιδροῦν οἱ Ἑρινύες μέ ἕνα χείμαρρο ἀπό κατάρεις καί προσβολές. Ἀπειλοῦν ὅτι θά μολύνουν τή γῆ τῆς Ἀθῆνας μέ τρομερές ἀρρώστειες πού φέρνουν τή στειρότητα καί τό θάνατο. Μένει τώρα στήν Ἀθηνᾶ νά βρεῖ τό *φάρμακον* πού θά πείσει τίς Ἑρινύες νά μήν πραγματοποιήσουν τίς ἀπειλές τους, πού θά τίς πείσει νά δεχτοῦν νά μεταμορφωθοῦν στό *Ἄλλο τους*, πού θά τίς ἐξευμενίσει. Ἐπιχειρεῖ ἀρχικά νά μεταστρέψει τή γνώμη τους ἐπικαλούμενη τόν κανόνα τοῦ *μέτρου*, πού δέν τούς εἶναι κάτι ἄγνωστο τελείως (βλ. 526 κ. ἐπ.). Οἱ *θυγατέρες τῆς νύχτας* ὅμως παραμένουν ἀμετάπειστες. Δέν ἀντιλαμβάνονται τήν καινούργια τάξη τοῦ Διὸς πού εἶναι ἥδη γεγονός, δέν *πείθονται* οὔτε με τήν ξεκάθαρη ἀπειλή τῶν κεραυνῶν τοῦ Διὸς (824 ἐπ.), οὔτε μέ τήν ἀπροκάλυπτη ρήση τῆς Ἀθηνᾶς τῶν στ. 795-799 : *ἀπεδείχθη στή δίκη περίτρανα πῶς ὁ Δίας ἔδωσε τό χρησμό, καί πῶς αὐτός ἐγγυήθηκε γιά τό ἀμώρητο τῆς πράξης τοῦ Ὁρέστη*. "Ὅτι ἐδῶ δέν πρόκειται γιά μιάν ἀλήθεια σχετική, δικανική, ἀλλά γιά τήν ἀλήθεια τοῦ Διὸς προικισμένη μέ ἰσχὺ ἀναδρομική, τό εἴπαμε ἥδη. Καθίσταται μάλιστα σαφέστερο, ἀπ' τό γεγονός ὅτι ὁλόκληρη τήν ἐξόδια σκηνή τῆς τριλογίας, ὁ ποιητής τήν τοποθετεῖ *ὑπό τό πρῖσμα τῆς αἰωνιότητος* : οἱ καινούργιοι θεομοὶ πού εἰσάγονται εἶναι στό *ἔσσεί* καί *στόν αἰῶνα*, κάτι πού ὁ ποιητής φροντίζει νά μᾶς ὑπενθυμίζει διαρκῶς δίχως νά κουράζεται, βλ. στ. 484, 573, 670, 684, 763, 773, 891. Πρόκειται ὅμως γιά μιάν αἰωνιότητα "ραγισμένη" ἐλαφρά στό ἕνα τῆς ἄκρο, σχισμένη ἀπό μιὰ "χαράμαδα" τῆς ἱστορίας. Παρακολουθοῦμε στοὺς στ. 898 κ. ἐπ. τίς Ἑρινύες νά ζητοῦν ἐγγυήσεις ἀπὸ τή θεά περί τοῦ ὅτι τό καθεστῶς τῆς λατρείας καί τῶν Θεϊκῶν τιμῶν πού θά τούς

προσφέρουν στο έξης οι πολίτες της Ἀθήνας, ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ νά μήν πραγματοποιήσουν τίς ἀπειλές τους, *θά διαρκέσει αἰῶνα*. Κι ἡ Ἀθηνᾶ ἀρνεῖται νά δώσει αὐτή τή στερνήν ἐγγύηση, λέγοντας πῶς : *Γιά πράγματα πού δέν ἐξαρτῶνται ἀπό ἐμένα, ἐγγυήσεις δέν συνηθίζω νά δίνω*.

Ἡ τήρηση τῶν καινούργιων θεσμῶν μοιάζει ἔτσι νά ἀφιερώνεται *στόν πατριωτισμό τῶν Ἀθηναίων*, σάν ἀκροτελεύτιο "ἄρθρο" μιᾶς ἄγραφης χάρτας περί τῶν καινούργιων σχέσεων ἀνθρώπων - θεῶν καί ἀνθρώπων - ἀνθρώπων ! Κι εἶναι σά νά εἰσέρχονται ἀπό αὐτή τήν ἰσχνή ρωγμή στοῦ τεῖχος τῆς ἀσάλευτης αἰωνιότητος, ἡ κίνηση, ὁ χρόνος, ἡ αὐτονομία τῆς βούλησης !

Οἱ Ἑρινύες ἀποδέχονται, μέ ἀντάλλαγμα νά εἰσαχθοῦν στήν ἐπίσημη λατρεία τῆς πόλεως ὡς προστάτιδες θεές τῆς γονιμότητος καί μέ ναό δικό τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό εἰσάγεται στοῦ διηνεκῆ χρόνο τῆς Ἱστορίας ἡ *έτερότης* τῆς παράδοξης Ἑρινύας - Εὐμενίδος, ὡς *έτερότης ἐν ταυτῷ* καί ὡς *έτερότης - ταυτότης*. Ἐντάσσεται στοῦ λατρευτικοῦ σύστημα τῆς πόλεως ἐπιφορτισμένη μέ ρόλο ἀντίθετο τοῦ παραδοσιακοῦ : τῆς προστάτιδος θεότητος τῆς γονιμότητος. Ἡ *τερατώδης πλευρά* τῆς δέν ἐξοβελίζεται ἀλλά εἰσάγεται στήν πόλιν, ὁρίζεται ὡς ὁ περιθωριακός μά συνάμα θεμελιακός ὀριακός λατρευτικός θεσμός τῆς : στίς παρυφές τῆς νύχτας, *ἐν σκότοισι νηδύος* ἀλλά στήν καρδιά τοῦ ἄστεως ἡ καινούργια κατοικία τους, ὅπου σύμπας ὁ λαός τῶν Ἀθηναίων, σέ μιᾶ δοξαστική νυχτερινή λαμπαδηφορία, θά πάρει στά χέρια του τίς Ἑρινύες - Εὐμενίδες γιὰ νά τίς ἐγκαταστήσει *ἐκεῖ πού ὄντως ἀνήκουν*, καί συνάμα *ἐδῶ*, σέ χῶρο καί χρόνο ἱστορικό, στά ὑπόγεια τοῦ Ἑρεχθείου, στοῦ ναοῦ τους ὑπό τό ναό τῆς Θεᾶς τοῦ Λόγου, τῆς Ἀθηνᾶς. Πάντρεμα τοῦ *Μύθου* μέ το *Λόγο*, ἐντός τῆς

Ἱστορίας, ὄχι ἐρήμην τοῦ βιωμένου χώρου, καί βάπτιση στή χρονικότητα τῶν αἰώνιων μορφῶν.

Σημειώσεις

1. Froma Zeitlin, *The dynamics of misogyny*, ὁ.π. σελ. 102. Pierre Vidal - Naquet, *Κυνῆγι καὶ θυσία στὴν Ὁρέστεια*, ὁ.π. σελ. 208.
2. Nicole Loraux, *Les enfants d'Athena*, ὁ.π., Παρίσι 1981, σελ. 65.
3. Joseph Fontenrose, ὁ.π. σελ. 33.
4. Γιά τό μαγικοθηρσκευτικό χαρακτήρα τοῦ ἀντικειμένου ἀξίας, βλ. αὐτόθι, Εἰσαγωγή, γ σελ. 22 ἐπ.
5. Ἡ ἔκταση τοῦ φαινομένου τῆς πρακτικῆς μαγείας ἀκόμα καί μέσα στὴν κλασσικὴ Ἀθήνα, ἔγινε γνωστὴ ἀπὸ τὰ εὗρηματα τῆς ἀρχαιολογίας. Οἱ λεγόμενοι *κατάδεσμοι*, ξόρκια εὐχῆς καὶ κατάρες μέ τὴν ἐπὶ κλήση τῆς Ἑκάτης καὶ ἄλλων σκοτεινῶν δυνάμεων, ποικίλου περιεχομένου, ἐρωτικά, ἐπαγγελματικά, ἀθλητικά κ.ἄ., ἐγγάρακτα συνήθως σὲ παπύρους ἢ σὲ μολύβδινες πινακίδες πού τυλίγονταν προσεχτικά καὶ θάβονταν κρυφά σὲ μέρη ὅπου σύχναζε ὁ ἀντίζηλος, κάποια μάλιστα ἔμμετρα, ὅχι χωρὶς καθόλου ποιητικὴ ἀξία, σώθηκαν κατὰ χιλιάδες λόγω τῆς ἀντοχῆς τοῦ ὕλικου πάνω στό ὁποῖο ἦσαν γραμμένα. Βλ. ἐνδεικτικά, Walter Burkert, *Strukture and history in Greek Mythology and Ritual*, University of California Press, Μπέρκλεϋ καὶ Λονδῖνο, 1979. Hans Dieter Betz (ἐκδ.), *The Greek Magical Paryri in translation*, The University of Cicago Press, vol. I., Σικάγο καὶ Λονδῖνο, 1986. Christopher A. Faraone, Dirk Obbing (ἐκδ.), *Magika Hiera*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη καὶ Νέα Ὑόρκη,

1991. Christopher Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Harvard University Press, Κέημπριτζ Μασσαχουσέτης & Λονδίνο 1999.

6. H.D.E. Kitto, *Form and meaning in Drama*, Methuen and Co. L.t.d., Λονδ. 1977, σελ. 67. 'Ο συγγραφέας κυρίως εδῶ βλέπει τή νομική - διαδικαστική πλευρά τοῦ ζητήματος. Για τήν πλευρά τῆς μαγείας, βλ. Faraone - Obbing, ὁ.π. σελ. 5.

7. Ἄ. Κωτση, 'Ο Μύθος τοῦ Τόπου - Χῶρος καί Μύθος, εἰς : " Ἡ φυσιογνωμία τῆς Ἑλληνικῆς Πόλης ", ἐκδ. ΕΜΠ καί ΥΠΕΧΩΔΕ, κεφ. 6, σελ. 71.

8. J.P.Vernant, *La mort dans les yeux*, ἐκδ. Hachette, Παρίσι 1985. Ἑλλην, μετάφραση Γιάννη Παππα, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Τό βλέμμα τοῦ θανάτου, Ἀθήνα 1992, σελ. 50.

9. L. Gernet, *Droit et predroit en Grece ancienne*, εἰς *Anthropologie de la Grece antique*, ὁ.π. Παρίσι 1976, σελ. 218, ἐπ.

10. Claude Mosse, *La Grece archaïque d' Homere a Eschyle*, Seuil, Παρίσι 1984, σελ. 72 ἐπ.

11. Γιάγκου Ἀνδρεάδη, 'Ο γυρισμός τοῦ Ὀδυσσεά καί ὁ νόστος τῆς ποίησης στήν Πολιτεία, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 1986, σ. 44.

12. Βλ. αὐτόθι Ι. 3. γ., σελ. 233 - 234 καί σημ. 62.

13. Ἀπολλόδωρος, 3.12.3. Πρβ. K. Kerényi, *The Gods of the Greeks*, Λονδίνο, 1982.
14. Πρβ. Στρίντμπεργκ, *Ὁ Πατέρας, Ὁ χορός τοῦ θανάτου*, Ἴψεν, *Τζών Γκάμπριελ Μπόρκμαν*, κ.ἄ.
15. Παναγῇ Λεκατοῦ, *Ἡ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΑ καὶ ἡ σύγκρουσή της μέτῃν ἑλληνική πατριαρχία*, ἐκδ. Κείμενα, Ἀθήνα 1970.
16. Γιάγκου Ἀνδρεάδη, ὅ.π. σελ. 69 καὶ σημ. 173.

Ένας επίλογος για την Όρεσθεια.

Έξοριστε ποιητή, στόν αιώνα σου, λέγε, τί βλέπεις ;

Όδυσσέας Έλύτης

Ό άνθρωποκεντρικός άξονας συγκρότησης της εικόνας του κόσμου ολοκληρώνεται ήδη στο τέλος της Όρεσθειας. Έχουμε άραγε ήδη μπροστά μας ένα μακρυνό πρόπλασμα της δικής μας νεωτερικής εποχής ; Άναδύεται μήπως από τότε ή "λογική" του Δυτικού πολιτισμού, " πού κινεί τή σκέψη πρός τό στοιχείο της όμοιότητας ώστε νά οικειοποιηθεῖ τή σύγχυση, νά επιβάλλει τήν τάξη μέσ' άπ' τή μέτρηση, νά ύποτάξει τήν έτερότητα στή δύναμη της ταυτότητας, διατηρώντας για τήν τελευταία τό ρόλο θεμελίου της γνώσης " ; Νέο καί παληό συγχρόνως έρώτημα, πού θέτει πάλι μέ καινούργιο τρόπο στο βιβλίο της για τόν "Άμλετ ή Μυρτώ Ρήγου, για νά συνεχίσει (1) * : "μπορούμε νά προτάξουμε τόν "Άμλετ [καί τήν Όρεσθεια] σάν ένα μακρύ σχόλιο στά περιθώρια μιās θεωρίας για τή νεωτερικότητα ; Σάν ένα σχόλιο για τή μετάβαση από αυτό πού ό **Foucault** ονομάζει κλασσική εποχή (...) σέ μία εποχή πού έχει ως άξονά της τόν ίδιο τόν άνθρωπο, ύποκείμενο καί άντικείμενο συγχρόνως γνώσης για τόν έαυτό του ; Ό "Άμλετ, άναγνώστης του βιβλίου (του Μονταίνιου :) μās εισάγει τότε στή μελέτη ενός λόγου πού διευθετεῖ κωδικοποιώντας τήν "άγρια όντολογία", ή όποία προτιμά νά διατυπώνει έναῖα τό "εῖναι" καί τό "μή εῖναι" κι ή όποία, κατά τήν έκφραση του Foucault, "άποκαλύπτει όχι τόσο τί θεμελιώνει τά όντα όσο τί τά ώθει για μιά στιγμή σέ μιά πρόσκαιρη

μορφή και μυστικά τὰ ὑποσκάπτει ἀπό μέσα γιά νά τὰ καταστρέψει". Ἄν ὁ "Ἀμλετ, ἀναγνώστης τοῦ δικοῦ του παγιωμένου, τελειωμένου "βιβλίου τοῦ κόσμου", μᾶς εἰσάγει στόν κόσμο τῶν ἀσταθῶν, μεταβαλλομένων μορφῶν, ὁ ἀναγνώστης τῶν κυμαινομένων ὀνείρων καί τῶν ρευστῶν χρησιμῶν, Ὁρέστης, μᾶς εἰσάγει τότε, σέ ποιόν κόσμο, τίνων μορφῶν ;

Ἡ κρίσιμη διαφορά τοῦ νεωτερικοῦ μας κόσμου με τον κόσμο τῆς τραγικότητος, ὑπό αὐτή τήν ἔννοια γίνεται ζήτημα προοπτικῆς τῆς εἰκόνης καί προσανατολισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου βλέμματος, πού μπορεῖ νά κοιτᾷ κατάματα τό θάνατο χωρίς νά παγώνει. Στόν ὥριμο τραγικό κόσμο μοιάζει νά ἔχουμε προσεγγίσει αὐτό τό στάδιο, χωρίς νά τό ξεπερνᾶμε. Ἐξαιρετικά κρίσιμη στιγμή, καθώς μπορεῖ νά ἐπέλθει ρήξη (ὅπως στόν "Ἀμλετ τῆς πρώϊμης Ἀναγέννησης) ἢ ἀντίθετα σύγχυση (ὅπως στίς *Βάκχες* τοῦ τέλους τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς), μεταξύ τοῦ πραγματικοῦ καί τοῦ συμβολικοῦ, τοῦ καθολικοῦ καί τοῦ μερικοῦ, τοῦ πράγματος καί τοῦ ὀνόματος, με συνέπειες ἀνυπολόγιστες γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀνθρωπος καί θεός βαδίζουν ὁμως μαζί, προσεχτικά, στή σύνθεση τῆς καινούργιας μορφῆς. Στίς *Χοηφόρους*, εἶδαμε τόν Ὁρέστη νά ὑπερβαίνει τὰ *θέσμια* τοῦ Ἀπόλλωνος, νά προτάσσει τῆς *ἐντολῆς* τήν προσωπική του *εὐθύνη*, *προαίρεση* θά τήν ὀνόμαζε ὁ Ἀριστοτέλης. Προσφεύγοντας *ἐλεύθερα* στό Δία καί φέρνοντας μαζί του πίσω στήν πόλη, τόν ἐξόριστο Πατέρα τῶν θεῶν ! Ἀνταπόκριση στήν ἐπιταγή τῶν καινούργιων καιρῶν, κάτι πού δέ μπόρεσε ἄλλοτε νά κάνει ὁ δικός του πατέρας, Ἀγαμέμνων, καθηλώνοντας ἔτσι, ἀπολιθώνοντας καί τό Θεῖο στήν ἀκαμψία τῶν παγωμένων, παρελθοντικῶν ἱστορικῶν μορφῶν. Στήν κρίσιμη, κορυφαία στιγμή τῆς μητροκτονίας εἶδαμε τόν Ὁρέστη νά μήν ἀποστρέφει τό βλέμμα του ἀπ' τό βλέμμα τῆς μάνας πού σκοτώνει,

νά μήν καλύπτει τό πρόσωπό του καί νά μήν "παγώνει" στό ἀντίκρυσμα τοῦ δικοῦ της. Τό βλέμμα τοῦ Ὁρέστη πού δύναται νά κοιτᾷ την πράξη καί "ἀπό μέσα" καί "ἀπ' ἔξω", δέν μεταβάλλεται σέ *κάτοπτρο*, ἐντός τοῦ ὁποίου ἡ Κλυταιμῆστρα - Γοργώ θά καθρεφτίσει το τρομερό της βλέμμα ὡς *ριζική ἑτερότης* πού ἀπολιθώνει ὅποιον τό βλέπει. Διότι τότε δέ θά εἴχαμε, ὅπως ἀναπτύξαμε ἤδη, *ὄμαιμο φόνο* πού ζητᾷ τήν κάθαρση καί πράξη συνάμα προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ Ὁρέστη, ἀλλά μιάν ἀπρόσωπη ἐκδοχή τῆς μυθικῆς δρακοντοκτονίας, μέ ἀποτέλεσμα τήν τελματική ἐμμονή στό μῦθο. Ἀκόμη, τό πέρασμα τῶν Ἑρινύων στίς *Εὐμενίδες*, ἡ μεταμόρφωσή τους, δέν ἐπιφυλάσσει γιά τίς θυγατέρες τῆς νύχτας μιά μοίρα σκοτεινοῦ θανάτου, δέν ὑποτάσσει τή δική τους ριζική ἑτερότητα στήν ταυτότητα τοῦ θεϊκοῦ καί τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου· ἀναθέτουν ἐν λευκῷ καί δίχως νά ξέρουν, στήν Ἀθηνᾶ τή *δίκαιη κρίση* (δικαιοκρισία, διαιτησία) τῆς ὑπόθεσης τοῦ Ὁρέστη. Ἐνῶ στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά κρίση περί τοῦ *εἶναι* καί τοῦ *μή εἶναι τους*. Τό *ἕτερον* πού ἐκπροσωποῦν, δέν ὑποτάσσεται στή δύναμη τοῦ *ταυτοῦ*, ἐντάσσεται σχεδιασμένα στή δυναμική του. Ἀρχίζει τώρα νά διαφαίνεται ὁ πολιτισμός τοῦ *Λόγου*, σύρριζα χτισμένος πάνω στό *παρά λόγον* τῆς ἐγκλειστης *Ἑρινύας*. Ἡ "ἄγρια ὄντολογία" τῆς ὁποίας, *δέν ὠθεῖ τά ὄντα σέ μιά πρόσκαιρη μορφή καί μυστικά ἤδη τά ὑποσκάπτει ἀπό τά μέσα γιά νά τά καταστρέψει*, κατὰ τόν Foucault, ἀλλά ἀντίθετα, τά θεμελιώνει στή διαφορά τους. Ὁρέστης καί Ζεὺς, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία κι ἡ θεϊκή κοινότητα, βαδίζουν μαζί, χέρι - χέρι, σέ μιά νέα κι ἐπώδυνη ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου τοῦ κόσμου. Σέ μιά νέα γραφή τῆς χάρτας τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μέ τοὺς ἀνθρώπους, τῶν ἀνθρώπων μέ τοὺς Θεούς. Προχωροῦν στή μεγάλη σύνθεση τοῦ Ὑφαντῆ μέ τό *Γραφέα*, τῆς *Μοίρας* μέ τό *Νόμο* (2) *. Ὁ δρόμος γιά τόν *Πολυπό* τοῦ Πλάτωνος, ἔχει κιόλας ἀνοίξει (3) *.

Σημειώσεις

1. Μυρτώς Ρήγου, *Ὁ Ἀναγνώστης Ἀμλετ*. ἐκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 2.000, σελ. 11 ἐπ.
2. Γιά τό Δία, μυθικό ἐφευρέτη τῆς ὑφαντικῆς, βλ. ἀπόσπασμα Β 2 τοῦ Φερεκύδη, Diels - Cranz. Ἐπίσης, Μ. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1971, σελ. 50-77. Ἑλληνική μετάφραση (ἀνέκδοτη) Λεάνδρου Πολενάκη.
3. Πρβ. Πλάτωνος, *Πολιτικός*, ἰδίως 277α ἐπ. Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα καί συνθετική προσέγγιση τοῦ θέματος γίνεται στό βιβλίο τῶν John Scheid & Jesper Svenbro, *The craft of Zeus*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1996.

II. ΕΠΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΣ

1. Τό μελάνδετον σάκος, οί ασπίδες, τά σήματα

*Μερικοί λένε πώς είχε μιάν ασπίδα πού τή
σπριφογύριζε συνέχεια χωρίς νά σταματᾷ λεπτό, καί πάνω της ἦταν
χαραγμένη μιὰ ἄγκυρα*

Ἡροδότου Ἱστορίαι. 9.76.

Ἀφήνοντας κατά μέρος ζήτημα της γνησιότητας τοῦ τέλους τῶν *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (στ. 861-874 καί 961 - 1078), πού δέν ἐμπίπτει στό ἀντικείμενο ἔρευνάς μας, τήν προσοχή μας ἐστιάζουμε στά δύο κύρια προβλήματα πού ἔχουν ἀπασχολήσει μέχρι σήμερα φιλόλογους καί μελετητές τῆς τραγωδίας αὐτῆς. Πρόκειται, ἀ' γιά τήν ὀνομαζόμενη " σκηνή τῶν ἀσπίδων " πού καταλαμβάνει ἕνα μεγάλο, κεντρικό μέρος τοῦ δράματος (στ. 375 - 652), με την περιγραφή τῶν ἀσπίδων τῶν Ἀργείων πολεμιστῶν καί τῶν σημάτων πού φέρουν. Ὁ Ἑτεοκλῆς ἔχει στείλει ἕναν ἔμπιστό του ἄνδρα νά κατασκοπεύσει τό στρατόπεδο τῶν Ἀργείων καί νά τοῦ δώσει ἀναφορά, ἐπιστρέφοντας. Ὁ κατάσκοπος - ἀγγελιαφόρος πράγματι ἐπιστρέφει καί ἀρχίζει νά τοῦ μεταφέρει τά ὑπερφίαλα λόγια τῶν Ἀργείων, περιγράφοντας ταυτοχρόνως μία - μία τίς πανοπλίες τους, δίνοντας ἔμφαση στά σήματα πάνω στίς ἀσπίδες, πού μοιάζουν μέ ζωντανές ἀπεικονίσεις τῆς πολεμικῆς ὑπεροψίας

καί τοῦ μένουσ τῶν ἐπιτιθεμένων. Ὁ Ἑτεοκλῆς ἀντιστοίχως βάσει τῶν *σημάτων* καί τῶν λόγων πού τά συνοδεύουν, προσπαθεῖ νά βρεῖ κάθε φορά τόν "κατάλληλο" ἄνδρα Θηβαῖο, καί νά τάξει ἀντίπαλο. Μέχρι τή μοιραία στιγμή πού πρέπει νά ἐπανδρώσει τήν *ἐβδομη πύλη*. Πρόκειται, τέλος, β' γιά τήν ἀπότομη, ξαφνική μεταβολή τοῦ *ἥθους* τοῦ Ἑτεοκλῆ πού μετατρέπεται, μετά τούς στ. 653 κ. ἐπ., ἀπό *σώφρονα πολιτικό ἀρχηγό* καί *ἱκανό οἰακοστροφό* τοῦ "σκάφους" τῆς πόλεως, σέ μανιασμένο πολεμιστή καί σέ *ὁμοιο* με τον ἀδερφό του. Θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε τή δική μας ἀπάντηση στά δύο πιό πάνω ζητήματα. Ἀς πιάσουμε ὅμως ἀπ' τήν ἀρχή τό κείμενο τοῦ δράματος (στ. 1-20) πού ξεκινᾷ μέ ἕνα πολιτικό στήν οὐσία του, λόγο τοῦ Ἑτεοκλῆ στούς ἄνδρες τῆς Θήβας :

Κάδμου πολῖται, χρή λέγειν τά καίρια
 ὅστις φυλάσσει πρᾶγος ἐν πρύμνῃ πόλεως,
 οἶακα νωμῶν βλέφαρα μή κοιμῶν ὕπνῳ
 εἰ μέν γάρ εὖ πράξαιμεν, αἰτία θεοῦ
 εἰ δ' αὖθ, ὃ μή γένοιτο, συμφορά τύχοι,
 Ἑτεοκλῆς ἄν εἷς πολὺς κατά πτόλιν
 ὕμνοϊθ' ὑπ' ἀστῶν φροιμίοις πολυρρόθοις
 οἰμώγμασι θ', ὧν Ζεὺς ἀλεξιτήριος
 ἐπώνυμος γένοιτο Καδμείων πόλει.
 Ὑμᾶς δέ χρή νῦν, καί τόν ἐλλείποντ' ἔτι
 ἥβης ἀκμαίας καί τόν ἔξηβον χρόνων,
 βλαστημόν ἀλδαίνοντα σώματος πολύν,
 ὥραν ἔχονθ' ἕκαστον ὥς τί συμπρεπές,
 πόλει τ' ἀρήγειν καί θεῶν ἐγχωρίων
 βωμοῖσι, τιμάς μή ' ξαλειφθῆναί ποτε,
 τέκνοις τε, Γῇ τε μητρὶ φιλτάτῃ τροφῷ
 ἥ γάρ νέους ἔρποντας εὖμενεῖ πέδῳ,

ἅπαντα πανδοκοῦσα παιδείας ὄτλον
 ἐθρέψατ' οἰκητῆρας ἀσπιδηφόρους
 πιστοὺς ὅπως γένοισθε πρὸς χρέος τόδε...

(Πολῖτες τῆς Καδμείας, ὀφείλω νά πῶ τά καίρια, ὡς κυβερνήτης πού κρατᾷ τό τιμόνι τοῦ σκάφους τῆς πόλης καί δέν πρέπει ν' ἀφήσει τόν ὕπνο νά τοῦ σφαλίσαι τά βλέφαρα. Ἄν σωθεῖ τό σκάφος τῆς πόλεως, τότε ὅλοι μ' ἓνα στόμα θά εὐγνώμονοῦν τοὺς θεοὺς. Ἄν ὅμως, πράγμα πού ἀπεύχομαι, μᾶς βρεῖ καμιμιά συμφορά, τότε μόνο ἓνα ὄνομα θ' ἀκούγεται στοὺς θρήνους καί στίς οἰμωγές τῆς πόλης : Ἑτεοκλῆς ! Καί μακάρι ὁ Δίας πού διώχνει μακρυνά τό κακό νά φανεῖ ἐπάξιος τοῦ τίτλου του, σωτήρας πραγματικός τῆς γῆς τοῦ Κάδμου. Μά πρέπει τώρα ἐσεῖς, κι ὅσοι ἀκόμα δέν ἔχετε φτάσει στήν ἡλικία τῆς ἡβης, κι ὅσοι τήν ἔχετε ὑπερβεῖ, νά ξεπεράσετε τόν ἑαυτό σας, προσφέροντας ὁ καθένας ὅπου μπορεῖ καλύτερα, καί νά ἐνισχύσετε τήν πόλη καί τοὺς βωμούς τῆς ὥστε νά μὴ σβῇ ποτέ ἀπ' αὐτήν ἡ λατρεία τῶν ἐγχωρίων Θεῶν, βοηθώντας τά τέκνα σας καί τή μητέρα - Γῆ τήν πῶ ἀγαπημένη σας τροφό, γιατί αὐτή σᾶς κράταγε στήν προστατευτική ἀγκαλιά τῆς νήπια, κι αὐτή σᾶς μεγάλωσε φροντίζοντας μέ κόπο νά σᾶς ἀναθρέψει ὅπως πρέπει, μέχρι νά γίνετε ὠριμοὶ ἄνδρες, πολῖτες ἱκανοί νά κρατήσουν ἀσπίδα, περιμένοντας ἀπὸ ἐσᾶς, πιστοὶ σ' αὐτό τό χρέος, νά τῆς ἀνταποδώσετε τα ὀφειλόμενα).

Θά ἐπιστρέψουμε πῶ κάτω σέ αὐτό τό χωρίο, βασικό γιά τήν κατανόηση τῶν Ἑπτά. Γιά τήν ὥρα σημειώνουμε ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Alain Moreau, πὼς ὁ Ἑτεοκλῆς ἐδῶ ἀναθυμᾶται μέ νοσταλγία " τά εὐτυχισμένα παιδικὰ του χρόνια " (1) *, δέ μπορεῖ νά εὐσταθήσει, διότι ἀπὸ πούθενά δέν προκύπτει πὼς ὁ Ἑτεοκλῆς εἶχε μιά εὐτυχισμένη παιδική ἡλικία, μᾶλλον τό

ἀντίθετο πρέπει νά συναγάγουμε λαβαίνοντας ὑπόψη τήν κατάσταση τῆς *ἔριδος* πού σπαράζει μονίμως τήν πόλη τῆς Θήβας, καί τόν ἀλαζονικό χαρακτήρα, τό *ῥῆθος* τοῦ Οἰδίποδα, μέ ἀποκορύφωμα τήν τρομερή κατάρα πού τόλμησε νά ἐκστομίσει ἐναντίον των γιῶν του, ἡ ὁποία βρίσκεται στή ρίζα καί ἀποτελεῖ τή *ratio* τραγωδίας αὐτῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μιὰ τόσο ἀπλουστευτική ἐρμηνεία δέν ἀφήνει πολλά περιθώρια νά ἐρευνήσουμε τί ὄντως συμβαίνει ἐδῶ. Ἀπ' τό σύνολο τῶν μελετητῶν διαφεύγει τό γεγονός πώς ἡ ἐπὶ κληση τοῦ Ἑτεοκλῆ στόν Δία - Προστάτη (*Ἀλεξιτήριον*) ἐμπεριέχει ἀμφιθυμία καί φόβο, ἄν ὄντως ὁ Ζεὺς πρόκειται νά φανεῖ στό τέλος ἀντάξιως αὐτῆς τῆς ἐπωνυμίας του. Τόσο στό πολιτικό, ἐναρκτήριο κομμάτι τοῦ λόγου του, ὅσο καί στήν ἱκετήρια κατάληξή του (69 - 77), ὁ ἡγέτης τῆς Θήβας ἀπευθύνεται διαδοχικά στό *Δία*, στή *Γῆ*, στούς *Πολιούχους Θεούς* καί στήν *παντοδύναμη* (μεγασθενῆ) *κατάρα τοῦ πατέρα του*, παρακαλώντας ὅλους νά λυπηθοῦν καί νά μὴν ἀφανίσουν τήν πόλη του ! Σέ ἱκεσίες πού ἀπευθύνονται σέ περισσότερους ἀπό ἓνα θεούς, ὁ κανόνας εἶναι νά παρατίθενται τά ὀνόματα κατά σειράν ἰσχύος, πρῶτο τοῦ Δία καί κατόπιν τῶν ἄλλων θεοτήτων. Κάτι πού ὅμως δέν ἀποκλείει καθόλου, σέ εἰδικές περιστάσεις, ὅταν π.χ. κρύβεται κάποιος ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν ἐπικαλουμένων θεῶν (πρβ. *Ἀγαμέμνων*, 55 - 56 : *Ἀπόλλων. Πᾶν ἢ Ζεὺς*), τό ὄνομα τοῦ ἰσχυροτέρου νά "ἔρχεται" τελευταῖο, καί ὡς κατακλείδα τῆς πρότασης. Αὐτό ἀκριβῶς πιστεύουμε ὅτι συμβαίνει ἐδῶ, ὑφίσταται μεταξύ τῶν ἐπικαλουμένων θεοτήτων, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε στή συνέχεια, ἓνας ἔντονος ἀνταγωνισμός, μέ ἀντικείμενο τήν κυριαρχία τους πάνω στήν πόλη τῆς Θήβας ! Ὁ Ἑτεοκλῆς ἔχει βάσιμους λόγους νά θεωρεῖ ἰσχυρότερη, νά φοβᾶται, νά σέβεται περισσότερο ἀπ' τό Δία τόν ἴδιο τήν παντοδύναμη πατρική κατάρα. Καί νά τήν ἐπικαλεῖται γι' αὐτό τελευταία, ὡς κορύφωση

μιᾶς νοητῆς θεϊκῆς κλίμακας ! Στὴ συνέχεια μάλιστα τοῦ ἐπεισοδίου βλέπουμε τὸν Ἑτεοκλῆ νὰ ἔρχεται σὲ σύγκρουση μέ τις ξέφρενες, ἀλαλιασμένες γυναῖκες τῆς Θήβας πού, σὲ κατάσταση σχεδόν *ιερῆς μανίας* περιτρέχουν τοὺς δρόμους τῆς πόλης ἐπικαλούμενες *ἄτακτα* κι *ὅπως τυχαίνει* κάθε φορά τὰ ὀνόματα τῶν Ὀλυμπίων Θεῶν, σκοπεύοντας νὰ προσπέσουν ὡς ἱκέτιδες στὰ ἀγάλματα καὶ στοὺς βωμούς των. Φοβούμενος ὁ Ἑτεοκλῆς μὴ καὶ σκορπίσουν οἱ μαινόμενες γυναῖκες τὸν πανικό, τὴ διάλυση στὴν πόλη, κι ἐπειδὴ με τὴν ἀχαλίνωτη, θορυβοποιό συμπεριφορά τους κινδυνεύουν οἱ δικές του στρατιωτικές ἐντολές ἀλλὰ καὶ θρησκευτικές ἱκεσίες νὰ μείνουν ἀνήκουστες, ἐπιχειρεῖ νὰ τις ἐμποδίσει νὰ ὀλοκληρώσουν τὸ σκοπὸ τους, νὰ τις "δέσει" καὶ νὰ τις ὁδηγήσει μέ τὴ βία πίσω στὰ σπίτια τους. Ἐμφανίζει δηλαδή σὲ ὀρισμένο ἐπίπεδο τὰ τυπικά χαρακτηριστικά ἑνὸς θεομάχου τυράννου, Κρέοντα ἢ Πενθέα, κάτι πού πρέπει νὰ δοῦμε καὶ ὡς *ἐνδιάθετο φρόνημα* τοῦ ἀνδρός, κρυμμένο ἐπιμελῶς πίσω ἀπ' τὸ ἀρραγές προσωπεῖο τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ, πού ἐκδηλώνεται ὅμως ἀκράτητο τὴ στιγμή τῆς ξαφνικῆς μεταστροφῆς τοῦ ἥθους του, κάτι πού σημαίνει ἀσφαλῶς πὼς ἡ τελευταία δέν ἦταν καὶ τόσο ἀπρόβλεπτη, ἀναπάντεχη, τουλάχιστον περισσότερο ἀπ' τὴν ἀντίστοιχη "μεταμόρφωση" τοῦ Πενθέα σὲ *Βάκχες*. Αὐτὰ πρὸς τὸ παρόν γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ξαφνικῆς, ριζικῆς μεταστροφῆς τοῦ ἥθους τοῦ Ἑτεοκλῆ. Γιὰ τὴ *σκηνὴ τῶν ἀσπίδων* τώρα, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πρώτη (Ἑπτὰ τῶν Ἀργείων + μιᾶς ἑνὸς Θηβαίου πολεμιστῆ), προκειμένου νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα καὶ νὰ τὴ "διαβάσουμε", θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀσπίδων ἀκόμη μία, πού δέν εἶναι ὄπλο μάχης ἀλλὰ τελετουργικό σκεῦος, τὸ *μελάνδετον σάκος* τῶν στ. 43 κ., ἐπ.

Τό μελάνδεδτον σάκος εἶναι ἡ τελετουργική μαύρη ἀσπίδα. μέσα στήν ὁποία τελοῦν οἱ Ἄργεῖοι μιά νυχτερινή "μαύρη", χθόνια θυσία :

Ἄνδρες γάρ ἐπτά, Θούριοι λοχαγέται
ταυροσφαγοῦντες ἐς μελάνδεδτον σάκος
καί θιγγάνοντες χερσί ταυρείου φόνου
Ἄρη τ' Ἐννώ καί φιλαίματον φόβον
ῥοκομότησαν ἡ πόλει κατασκαφάς
θέντες λαπάξιν ἄστν Καδμείων βία
ἡ γῆν θανόντες τήνδε φυράσειν φόνω.

(Ἐφτά λοχαγοί πολέμαρχοι σφάζουν ταῦρο σέ μαύρη ἀσπίδα καί βουτώντας τά χέρια στό αἶμα. στόν Ἄρη. στήν Ἐννώ καί στό φιλαίματο φόβο. δίνουν ὄρκο. ἡ νά ξεθεμελιώσουν τήν πόλη τοῦ Κάδμου. ἡ νά βάψουν κόκκινη αὐτή τή γῆ μέ τό αἶμα τους).

Ὁ Louis Gernet παρατηρεῖ ὅτι πρόκειται γιά μιά συμμαχία πού συνοδεύεται ἀπό ἕναν εἰδικό ὄρκο. Αὐτό γίνεται ὅταν τά μέρη πού συμμετέχουν σε μιά κοινή ἐπιχείρηση εἶναι ξένα μεταξύ τους καί προσφέρουν τή λεγόμενη *θυσία ὄρκου* (2) *. Οἱ ἐπτά λοχαγοί τῆς Αἰσχυλικῆς αὐτῆς τραγωδίας δίνουν ὄρκο ἐνότητας βυθίζοντας τά χέρια τους μέσα στό αἶμα ἐνός ταύρου πού θυσίασαν, τ' ὁποῖο ἔχουν συγκεντρώσει σέ μιά μαύρη ἀσπίδα. Σύμβολο κι ἐξωτερικό τεκμήριο συγχρόνως ἐνότητας, ἡ μαύρη ἀσπίδα μποροῦμε νά ποῦμε πώς ὑλοποιεῖ τή συμμαχία τῶν ἐπτά λοχαγῶν, τῆς δίνει ἀντικειμενικήν ὑπόσταση. Πέραν τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτό τό εἶδος θυσίας ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν χθονίων θυσιῶν πού συγγενεύουν μέ τίς ὀλικές θυσίες, ἐπίσης δέν

πρέπει νά μᾶς διαφεύγει πῶς οἱ Ἄργεῖοι δέ βρίσκονται. στή συγκεκριμένη στιγμή, στή χώρα τους. Δέν ἔχουν δική τους γῆ πού νά μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς ἀποδέκτης τοῦ αἵματος τῆς θυσίας. Ἀναγκαστικά λοιπόν, τό *μελάνδετον σάκος*. ἡ στρογγυλή κοίλη μαύρη ἀσπίδα θά χρησιμεύσει ὡς ὑποκατάστατο τῆς γῆς κι ἐκπρόσωπος τῶν χθονίων δυνάμεων : ἡ ἐνέργεια τοῦ ὄρκου πού ἔδωσαν διευθύνεται στήν ἀσπίδα. ὅπου παρακατατίθεται ὡς μιά ζῶσα, ἐν δυνάμει ἀπειλή. *Δεμένοι* μεταξὺ τους μέ ὄρκο πού παράγει ἀμοιβαία ὑποχρέωση, νά *ξεθεμελιώσουν τήν πόλη τοῦ Κάδμου ἢ νά πεθάνουν*. ὄρκο πού *πραγματώνεται* μέσω ἑνός ἀντικείμενου, οἱ Ἄργεῖτες βρίσκονται δεμένοι, *ἀφιερωμένοι* στό ἀντικείμενο αὐτό, στό *μελάνδετον σάκος*. τή μαύρη ἀσπίδα πού εἶναι συγχρόνως ὄργανο μάχης καί σκεῦος τελετουργίας, τό μαῦρο χρῶμα τοῦ ὁποίου θυμίζει τά μαῦρα σφάγια πού προσφέρονταν ὡς θύματα στίς θεότητες τοῦ κατω κόσμου (3) *.

Ἡ αὐτό τό *μελάνδετον σάκος*. ἴσως ν' ἀποτελεῖ τό "πρωτότυπο" τῶν ἀσπίδων τῶν Ἀργείων πού θ' ἀκολουθήσουν. Πρόκειται γιά μίαν ἀσπίδα - ἀρχέτυπο, προικισμένη μέ δύναμη νά " δένει " τόν ἄνθρωπο, καί γιά ἕνα καταχθόνιο σκεῦος, γιά μίαν ἐνσάρκωση τοῦ κοσμικοῦ ἐρέβους, τοῦ χάους, τοῦ ἀπολύτου σκότους μιᾶς πρωταρχικῆς νύχτας δίχως ἄστρα. Βρισκόμαστε ἤδη στήν κοσμογονία τοῦ Ἡσιόδου, ἀπ' τό χάος γεννήθηκε τό ἔρεβος καί ἡ μαύρη νύχτα. 123 - 124 :

"ἐκ χάεος δ' ἔρεβός τε

μέλαινά τε νύξ ἐγένετο..."

Ἀπό μίαν ἄλλη σκοπιά οἱ ἑπτὰ Ἀργεῖοι λοχαγοί δέν διαθέτουν κανένα σημεῖο προσανατολισμοῦ γιά νά βροῦν τό δρόμο τους μέσα στή μαύρη καί σκοτεινή νύχτα, ἀντίθετα μέ τόν ἀντίπαλό

τους Έτεοκλή, πού εἶναι πάντα ὁ " ἱκανός οἰακοστροφός " τοῦ σκάφους τῆς πόλεως, τῶν στ. 62 κ. ἐπ. (4) *.

Οἱ Ἀργεῖοι λοχαγοί βρίσκονται λοιπόν ἀπ' τήν ἀρχή τῆς τραγωδίας ἀφιερωμένοι στίς δυνάμεις τῆς δήωσης, τῆς καταστροφῆς, τοῦ χάους, τῆς ἀγριότητος καί τῆς ἀταξίας, τοποθετημένοι στούς ἀντίποδες τῶν Θηβαίων πολεμιστῶν οἱ ὅποιοι, χαρακτηριζόμενοι ὡς *οἰκητῆρες ἀσπιδηφόροι*, ἰδρυτές δηλαδή τῆς πόλης πού φέρουν ἀσπίδες γιά τήν ὑπεράσπισή της, τοποθετοῦνται στό πλαίσιο τῶν ἀξίων τῆς πόλεως.

Καταλήγουμε σ' ἓνα πρῶτο συμπέρασμα, ἡ μαύρη ἀσπίδα, τό *μελάνδετον σάκος*, λειτουργεῖ ὡς ἓνα ὄργανο βασικό καθορισμοῦ τῆς μοίρας, καταλυτικό γιά τό πεπρωμένο τῶν Ἀργείων, πού δέ θά μπορέσουν ποτέ νά ξεφύγουν ἀπ' τή δυσμενῆ, τή *βάσκανη* ἐπιρροή του. Ἀντιθέτως, οἱ ἀσπίδες τῶν Θηβαίων, ταγμένων στήν ὑπεράσπιση τῆς πόλης, θά διατηρήσουν ὡς τό τέλος τήν ἰδιότητα τῶν *πολυτίμων ἀντικειμένων* πού διαθέτουν ἐνέργεια, ἐπιρροή κι ἀξία, εὐμενεῖς γιά τήν πόλη. Πέραν τούτων ὑπάρχουν ἐπίσης τά *σήματα τῶν ἀσπίδων*, πού λειτουργοῦν μερικές φορές, ὅπως θά δοῦμε, ὡς *ἀξίες* αὐτόνομες, ἀνεξάρτητες. "Ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ λειτουργία τῶν σημάτων, στήν τραγωδία τῶν *Ἑπτὰ*, ὅποια ἐνέργεια καί ἂν ἀπελευθερώνουν ἀπέναντι στόν κάτοχό τους, εὐμενῆ ἢ δυσμενῆ, πρίν μποῦμε στήν ἐξέτασή τους πρέπει νά ποῦμε ἀκόμη κάποια πράγματα γιά τό ζήτημα τῆς *θυσίας* πού ἐπίσης ἀποκτᾷ κεφαλαιώδη σημασία σ' αὐτό τό Αἰσχυλικό δρᾶμα. Παρακολουθήσαμε μόλις τήν ἄρκετά ἀσυνήθιστη τελετή μιᾶς *θυσίας ὅρκου*, μέ σφάγιο ἓναν ταῦρο, πού τό αἷμα του συγκεντρώνεται σέ μιᾷ μαύρῃ ἀσπίδα καί στή συνέχεια οἱ μετέχοντες βυθίζονται σ' αὐτό τά χέρια τους, ἀπαγγέλλοντας μεγάλωφωνα τά λόγια τοῦ ὅρκου. Λαβαίνει χώρα ὁμως κι ἄλλη μιᾷ *θυσία*, συμβατικότερη, παρατηροῦμε, στούς στ. 378 κ.ἐπ.

Πρόκειται για μία θυσία χρησμού, πολύ συνηθισμένη στην αρχαία Ελλάδα. Στά κείμενα του Ξενοφῶντα π.χ., συναντάμε πληθος ἀναλόγων ἀναφορῶν. Ἡ συνήθεια προσφορᾶς ενός θύματος πρὶν ἀπ' τῆ μάχης γιὰ τὴν ἐξαφάλιση τῆς εὐνοίας τῶν θεῶν, ἐγγράφεται κανονικά στο ἔσωτερικό τοῦ πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος πού οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦν *Πόλιν*. Σέ αὐτά τὰ πλαίσια ἐγγράφεται καὶ ἡ θυσία πού προσφέρει ὁ *σώφρων* μάντις Ἀμφιάραος Μιά θυσία τὴν ὁποία *ἀπορρίπτει*, ὅπως πληροφορούμαστε, τό *πρωτοπαλλήκαρο* τῶν Ἀργείων, ὁ Τυδεΐας, ἡ πράξη τοῦ ὁποίου φανερώνει ἓνα εἶδος ρήξης ἀνάμεσα στοὺς Ἀργεῖους ἀρχηγούς. Ὁ *σώφρων* Ἀμφιάραος φαίνεται νά ἀνήκει περισσότερο στίς ἀξίες τῆς *Πόλεως*, παρά στίς δυνάμεις τοῦ χάους καὶ τῆς ἀταξίας, πού ἐκπροσωποῦν οἱ ἀσεβεῖς Ἀργεῖοι πολέμαρχοι. Ἀκολουθώντας ὁμως τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἀργείων ἐνάντια στὴ Θήβα, ἔστω καὶ χωρὶς νά πιστεύει στο σκοπὸ τους, καταδικάζεται νά συμμεριστεῖ τὴν κοινὴ τους μοίρα (5) *. Ἡ ρήξη στο στρατόπεδο τῶν Ἀργείων διευρύνεται περισσότερο, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκστρατεύει μαζί τους ἓνας γηγενὴς Θηβαῖος, ὁ Πολυνείκης, πού ἔρχεται νά διεκδικήσει τὰ νόμιμα δικαιώματά του στὸν πατρικὸ του θρόνο. Ἀντίθετα μέ τοὺς Ἀργεῖους, πού ἔχουν ὡς μόνο σκοπὸ τὴ δῆωση, τὴν λεηλασία, τὴν καταστροφή τῆς πόλης. Οἱ λέξεις πού ἐπιλέγει ὁ Αἰσχύλος, *ἐκθαμνίσητε*, στ. 72, *λαπάξειν*, στ. 47 καὶ 531, γιὰ νά περιγράψει τὴ μοίρα τῶν Θηβῶν ἐφόσον ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἀργείων πετύχει τὸ στόχο τῆς, ἀνήκουν στο τεχνικὸ λεξιλόγιο τοῦ πολέμου, καὶ δηλώνουν, στὴν ὠμὴ στρατιωτικὴ διάλεκτο, τὴν πλήρη ἐκμηδένιση τοῦ ἀντιπάλου, τὴν ἀνασκαφὴ μιάς πόλης ἐκ θεμελίων, τὴ σφαγὴ καὶ τὸν ἐξανδραποδισμό τῶν κατοίκων τῆς. Ξένος ἀνάμεσα σε ξένους καὶ ἐξόριστος ὁ Πολυνείκης, ἐπιστρέφει στὴ γενέθλια πόλη τοῦ ὅπως μιά ὁλόκληρη σειρά μυθικῶν ἡρώων (Βάκχος, Ὀρέστης, Οἰδίπους, Θησέας), γιὰ νά διεκδικήσει τὰ πατρογονικά του δικαιώματα. Τό σῆμα ἐπάνω στὴν ἀσπίδα του,

μιά γυναίκα πού ὁδηγεῖ ἕνα πάνοπλο πολεμιστὴ καὶ γύρω της με γράμματα χρυσά γραμμένο : *θά φέρω πίσω αὐτόν τόν ἄντρα νά πάρει τό πατρικό του σπίτι*. διακηρύσσει, ὅπως θά δοῦμε, τὰ δικαιώματά του πάνω στό θρόνο, ἀλλά ἐκεῖνο πού τελικά θά κερδίσει θά εἶναι το μερίδιό του, ἡ *μοίρα*, πού τοῦ ἀναλογεῖ ἀκριβῶς, τῆς πατρικῆς κατάρας ἢ Ἑρινύας ! Ἡ δύναμη τοῦ *μαύρου ὄρκου* πού τόν δένει μέ τούς Ἀργεῖους κι ἡ ἐμπράγματη ἀξία τῆς *μαύρης ἀσπίδας*, ὡς *πολυτίμου ἀντικειμένου* ἢ *Δαιδάλου* πού συγκεντρώνει τή βάσκανη ἐνέργεια τοῦ ὄρκου, εἶναι, ὅπως θά δοῦμε, ἰσχυρότερη τῆς ἀξίας ἑνός *τίτλου ἐπὶ τοῦ θρόνου* - *στό νόμιμο κομιστή*, πού ἐκπροσωπεῖ τό σῆμα τῆς δικῆς του ἀσπίδας με τήν παραπλανητική παράσταση τῆς *Δίκης*.

Ἀνάλογη κατάσταση *διπλότητας* παρατηροῦμε ὅμως καί στό στρατόπεδο τῶν Θηβαίων. Οἱ πολίτες τῆς Θήβας εἶναι ἀπό τή μία μεριά γηγενεῖς, αὐτόχθονες, ἀπόγονοι τῶν *Σπαρτῶν* πού ἐπέζησαν τῆς ἀδελφοκτόνας μάχης, κι ἀπ' τήν ἄλλη σπορά τοῦ Κάδμου, ἡ καταραμένη γενιά τοῦ Λαΐου πού ἐκπροσωπεῖται ἀπό τόν Ἑτεοκλῆ. Διαθέτουν ὅμως οἱ Θηβαῖοι μιά γῆ δική τους, πού νά μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς ἀποδέκτης κοινός τοῦ αἵματος τῆς θυσίας, κι αὐτό το στοιχεῖο τούς κάνει νά διαφέρουν ἀπ' τούς ἀντιπάλους τους, Ἀργεῖτες, ἡ πρόσκαιρη συμμαχία τῶν ὁποίων ὡς ἐγγύηση μόνη φέρει τό σκοτεινὸ ἀντικείμενο τῆς μαύρης ἀσπίδας, τοῦ *μελάνδετου σάκου*. Ἀπλῶς δέν γνωρίζουμε ἀκόμη ἂν ἡ γῆ τῶν Θηβαίων κι οἱ θεότητές της, θά δεχτοῦν μ' εὐμένεια τό προσφερόμενο θῦμα, καί θά σταθοῦν στό πλευρό τῶν Θηβαίων. Δέν ξέρουμε καν ἀκόμη ποιό πρόκειται νά εἶναι αὐτό τό θῦμα. Ἡ ἀρχικὴ στάση πάντως ἀπέναντι στοὺς θεούς, τοῦ ἡγέτη τῆς Θήβας Ἑτεοκλῆ, δείχνει μιά προτίμηση πρὸς τίς ἐπιχώριες θεότητες : ἀπαγορεύει στίς γυναῖκες τῆς Θήβας νά προσπέσουν ἱκέτιδες στά ἀγάλματα τῶν Θεῶν (6) *. Ὁ Seth Benardete ἔχει ἀποδείξει μέ πειστικά ἐπιχειρήματα ὅτι πρόκειται γιὰ τ' ἀγάλματα τῶν

Ὀλυμπίων Θεῶν (7) *. Προσφεύγει ἐπίσης ὁ βασιλεὺς τῆς Θήβας ἔμμεσα στίς δυνάμεις τῆς Θηβαϊκῆς γῆς, με το νά ὀρίσει ὡς ἀντιπάλους στοὺς τρεῖς πρώτους Ἀργεῖους, τοὺς "γίγαντες" *Τυδέα Καπανέα* κι *Ἐτέοκλο*, τρεῖς ἀπογόνους τῶν γηγενῶν *Σπαρτῶν* πολεμιστῶν, τοὺς "καλοὺς γίγαντες" *Μελάνιππο*, *Πολυφόντη* καὶ *Μεγαρέα* (8) *. Στοὺς στίχους ἐξάλλου 216 ἐπ., ἀκοῦμε τὸν Ἐτεοκλῆ νά δείχνει μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στοὺς πύργους τῆς πόλης, ἀπ' ὅ,τι στή συμπαράσταση τῶν Θεῶν :

Νά εὔχεστε ν' ἀντέξουν οἱ πύργοι μας τοῦ ἐχθροῦ τό δόρυ.

Καί δέν πρέπει βέβαια νά ξεχνᾶμε ὅτι τὰ τείχη, τοὺς πύργους τῆς Θήβας οἰκοδόμησαν οἱ δύο δίδυμοι ἀδερφοὶ Ἀμφίων καὶ Ζῆθος, τέκνα τοῦ Διὸς (Διογενεῖς), ἐπίσης ὅμως ἐγγονοὶ τοῦ *Λύκου* καὶ δισεγγονοὶ τοῦ Χθονίου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πέντε *Σπαρτούς* πού ἐπέζησαν. Ἡ λέξη *πύργος* δηλώνει ὅμως μερικές φορές τὴν ἀσπίδα (9) *, κάτι πού ἀσφαλῶς βοηθᾷ νά προσδιορίσουμε τὴν εἰδική μυθική ἀξία τῶν ἀσπίδων πού φέρουν οἱ ἄρματωμένοι πολῖτες - *οἰκητῆρες ἀσπιδηφόροι* - τῆς Θήβας. Πρόκειται γιὰ ὅπλα κατ' ἀρχὴν ἀμυντικά πού καὶ τ' ὄνομά τους ἀκόμα μᾶς θυμίζει τοὺς *πύργους* ἢ τὰ *τείχη*, αὐτὰ τὰ σύμβολα τῆς ὀχυρωμένης πόλης τοῦ Κάδμου. Σ' αὐτόν τὸν πόλεμο λοιπόν, πού ὅλο καὶ περισσότερο μᾶς θυμίζει μιὰ *γίγαντομαχία περὶ τοῦ ὄντος*, οἱ δυνάμεις τῆς ἄτακτης ἀγριότητος, τῆς ἀσέβειας καὶ τοῦ ἀσύντακτου ἀ-πολιτικοῦ χάους, ἀντιπαρατίθενται στίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐμπίπτουν στό πλαίσιο τῶν τῶν ἀξιῶν τῆς *πόλεως*, ἢ τῶν πολιτικά συντεταγμένων ἀξιῶν, ὅπως εὐσέβεια, πίστη στοὺς πατροπαράδοτους θεοὺς, ἔλλογη τάξη. Τὰ δύο αὐτὰ σύνολα ἀξιῶν ἐνσαρκώνονται ἀντίστοιχα στὰ *πολύτιμα ἀντικείμενα*, ἀ' τὴν ὀλέθρια μαύρη ἀσπίδα ἢ *μελάνδετον σάκος* τῆς χθόνιας θυσίας πού παρακολουθήσαμε, σὺν τίς ἑπτὰ ἀσπίδες

τῶν Ἀργείων πού ἀκολουθοῦν, καί β' τίς ταγμένες στή σωτηρία τῆς πόλεως ἀσπίδες τῶν Θηβαίων πολεμιστῶν (Πύργους). Ποιός εἶναι ὅμως ὁ ρόλος πού διαδραματίζουν ἐπὶ πλέον τὰ *σήματα* τῶν ἀσπίδων τῶν Ἀργείων πού ἐπίμονα καί μέ τόσες λεπτομέρειες, περιγράφονται στή συνέχεια τοῦ κειμένου : Λίγα λόγια πάνω σέ αὐτό. Προϊόντα μιᾶς *τέχνης* προέλευσης θεϊκῆς, κατασκευασμένα στό ἐργαστήριο τοῦ Ἡφαίστου, τὰ στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τήν παραδοσιακή ἀρματωσιά ενός πολεμιστῆ, χαρακτηρίζονται πολύ συχνά στά κείμενα ὡς *δαίδαλα*. Ἡ Francoise Frontisi - Ducroux ἔχει ἐπισημάνει ἀπό καιρό τό διπλό τρόπο με τόν ὁποῖο ἐκδηλώνεται ἡ μυστηριώδης δύναμη τῶν *Δαιδάλων ὄπλων* (10) * : εὐμενῆς καί σωτήρια γιά τόν κάτοχό τους ἀλλά δυσμενῆς καί θανάσιμη γιά τόν ἀντίπαλό του στή μάχη. Ἡ *δαίδαλη* ἀσπίδα καί ὁ *δαίδαλος* θώραξ μοιάζει πράγματι νά καθιστοῦν ἄτρωτο τόν πολεμιστή πού τά φέρει. Σε ὅλες τίς περιπτώσεις πού συναντᾶμε αὐτό τό χαρακτηρισμό στήν *Ἰλιάδα*, τό *δαίδαλο* ὄπλο σώζει τόν ἄνθρωπο ἀπό πλήγματα θανατηφόρα, ἐκτρέποντας τήν τελευταία στιγμή τό βέλος ἢ δόρυ πού κατευθύνεται πρὸς αὐτόν. Δίπλα σ' αὐτή τήν ἀποτροπαϊκή του ιδιότητα προστίθεται ἀκόμη μία, ἐνῶ πρόκειται ὅπως εἴπαμε γιά ἓνα ὄπλο ἀμυντικοῦ σχεδιασμοῦ, κάτω ἀπό ὀρισμένες περιστάσεις μετατρέπεται σέ ὄπλο ἐπιθετικό. Μέ τόν ἦχο πού μπορεῖ νά παράγει πρὶν ἀπ' ὅλα, δημιουργεῖ στόν ἀντίπαλο πανικό παρόμοιο μέ τόν πανικό πού προκαλοῦν ἡ παρατεταμένη κλαγγή τῶν ὄπλων καί αἱ πρλεμικές κραυγές τῶν ἡρώων ἢ τῶν θεῶν. Εἶναι ὅμως κυρίως ἡ λάμψη του, ὅμοια μέ τῶν ἄστρων, πού παγώνει ἀπό φόβο αὐτούς πού τό ἀντικρῦζουν. Ἄν λοιπόν τὰ *σήματα* πέρα ἀπό καθαρά διακοσμητικά στοιχεῖα τῶν ἀσπίδων διαθέτουν καί μιάν αὐτόνομη ἀξία, τότε ὁ ρόλος τους εἶναι ἀκριβῶς αὐτός, νά μετατρέπουν, μέσω τῆς *μήτιδος*, τοῦ *δόλου*, τῆς *ἀπάτης*, ιδιοτήτων πού συνδέονται στενά μέ τό *δαίδαλον*, ἓνα ὄπλο καθαρά ἀμυντικό σέ ὄπλο ἐπιθετικό. Ὁ P.

Chantraine (11)* υποστηρίζει ότι ο ὄρος *δαίδαλος*, μέ ἀναδιπλασιασμό καί μετατροπή τοῦ *δάλ* σέ *δαί*, σχετίζεται μέ τή ρίζα *δηλ.*, πού μεταξὺ ἄλλων δίνει τό *δηλέομαι* (πληγώνω). Σύμφωνα ἐξάλλου μέ μία παρατήρηση τοῦ Piete Vidal-Naquet, "ὅταν ὁ Ἑτεοκλῆς στό στ. 396 διακηρύσσει ὅτι **τά σήματα δέν μποροῦνε νά πληγώσουν τοὺς ἀνθρώπους**, δέν πρέπει νά *ξεχνᾶμε* ὅτι πρόκειται γιά λόγια ἐνός τραγικοῦ ἥρωα τυφλωμένου ἀπὸ τὴν ἄτη. Τά σήματα πράγματι δέν προκαλοῦν τά τραύματα πού προαναγγέλλουν, ὅμως μέσω αὐτῶν περνᾷ ἡ Ἑρινύα. Τό γεγονός πώς ἡ πρόσβαση τῆς Ἑρινύας γίνεται μέ τό δόλο καί μέ τὴν ἀπάτη, μέ τό προσωπεῖο τῆς μήτιδος. ἔχει ἐδῶ νά κάνει καί μέ τὴν ἀπατηλή ἐπιδεξιότητα, ἐπιτηδειότητα τοῦ τεχνίτη - πρόκειται γιά ἕναν ἀπ' τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ" (12) *.

Ἀξία συμπληρωματικὴ τῆς κύριας, ἡ ἐνέργεια πού ἀπορρέει ἀπ' τα σήματα τῶν ἀσπίδων μοιάζει μέ τὴν ἐνέργεια ἐνός *φυλαχτοῦ*, πού μπορεῖ νά στραφεῖ *in extremis* καί κατὰ τοῦ ἴδιου τοῦ κατόχου του. Αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπ' τό πεδίο δράσης τοῦ ἥρωα, ἂν κινεῖται δηλαδή στό χῶρο τῆς *Δίκης* ἢ στό χῶρο τῆς *Ὑβρεως*. Ὁ Jean - Piete Vernant εἶναι σαφῆς πάνω σέ αὐτό (13) * : "οἱ Ἀργεῖοι *λοχαγοί* ἀποτελοῦν τυπικὲς ἐνσαρκώσεις τῆς *πολεμικῆς ὕβρεως*. δέ σέβονται καί δέν προσκυνοῦν τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπ' τὰ ὄπλα τους. ὀρκίζονται στὰ ἄρματα τους ". Ἡ Zoe Petre παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι, "οἱ παραληροῦντες Ἀργεῖοι *πολέμαρχοι* ἐδῶ συναντῶνται μέ ἄλλες μυθικὲς μορφές ὑπεροπτῶν *πολεμιστῶν*, τοῦ ὀρειχάλκινου γένους τοῦ Ἡσιόδου. τῶν ὁποίων τὴν ὕβρη ἀποτελεῖ σέ ὑσάτη ἀνάλυση ἡ ἄρνησή τους νά ἐνσωματωθοῦν στὴν πόλη. Σύμβολα τῆς *πολεμικῆς* των ἀλαζονείας τὰ σήματα πάνω στίς ἀσπίδες, τοὺς τοποθετοῦν στό χῶρο τῆς καταστροφῆς καί τοῦ ὀλέθρου (14) *." Εἰσι δουλεύει ὁ Ἑτεοκλῆς ὅταν στρέφει τὰ σήματα ἐναντίον τῶν "κυρίων" τους. Ἡ ἐχθρική, ἀρνητικὴ

ἐνέργεια πού ἡ πολεμική τους ὕβρις ἐγείρει θά στραφεῖ καί θά πλήξει τούς ἴδιους, ὅπως ἡ Σφίγγα πάνω στήν ἀσπίδα τοῦ Παρθενοπαίου, " θά γυρίσει νά παραπονεθεῖ στόν ἴδιο, γιά τὰ βέλη καί γιά τα δόρατα τῶν Θηβαίων πού θά δεχτεῖ ". Ἔργα τῆς *μητιδος*, τῆς ἀπατηλῆς ἐπιδεξιότητος, ἐπιτηδειότητος τοῦ τεχνίτη, τὰ *σήματα* δεν μπορεῖ νά λειτουργοῦν παρά μόνο στο ἐπίπεδο τῶν ἀπατηλῶν φαινομένων : μοιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως νά ὀδηγοῦν τούς Ἀργεῖους πολεμιστές νά διαβοῦν τὰ τείχη τῆς Θήβας, τό συμπαγές αὐτό σύνορο πού χωρίζει στά δύο τόν κόσμο, ἀπ' τή μιὰ τό πρωτόγονο χάος, ἡ ἔλλειψη ρυθμοῦ καί τάξης, *ἡ ἀνθρωποφαγία* (15) *, κι ἀπ' τήν ἄλλη αὐτό πού οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουν *πόλιν*. Οἱ Ἀργεῖοι δέ θά διαβουν ὅμως ποτέ τὰ τείχη τῆς Θήβας, ἀντίθετα, μέσω τῶν *σημάτων* κατευθύνεται πρὸς τήν πόλη τῆς Θήβας ἡ *μαύρη Ἐρινία*. πού τήν " ξύπνησε " ἡ μαύρη τελετουργία, κι ἀναδύθηκε μέσα ἀπό τό *μελάνδετον σάκος*, τῇ μαύρῃ ἀσπίδα ! Διότι δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τὰ *σήματα* δουλεύουν ἐπίσης ἐνάντια καί στόν Ἑτεοκλῆ : σάν το διασκελισμό ἑνός γίγαντα πού ὅλο ζυγώνει, σέ κάθε τους βῆμα μειώνουν τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στο *πέραν* καί στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων. Τό σῆμα ἐπάνω στήν ἀσπίδα τοῦ πρώτου Ἀργεῖου, τοῦ *Τυδέα*, μᾶς μεταφέρει πολύ κοντά σ' αὐτή τήν Ἡσιόδεια εἰκόνα τοῦ νυχτερινοῦ κοσμογονικοῦ χάους :

...." ἔχει δ' ὑπέρφρον σῆμ' ἐπ' ἀσπίδος τόδε,

φλέγονθ' ὑπ' ἄστροις οὐρανόν τετυγμένον...." (στ. 378 κ. ἐπ)

(...Τέτοιο ὑπεροπτικό ἔνα χάραγμα ἔχει στήν ἀσπίδα, φλεγόμενο οὐρανό κάτω ἀπό ἀστέρια...).

Καί ἡ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου, 126 κ. ἐπ. :

" Γαία δέ πρῶτον μέν ἐγγείνατο ἴσον ἐ αὐτῇ οὐρανόν
ἀστερόενθ'..."

(*Κι ἡ Γῆ γέννησε πρῶτο, ἴσο μέ αὐτήν, τόν Οὐρανό μέ πληθος
ἄστρων*)

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά ἕναν κόσμο σκοτεινό, μυστηριώδη καί ὀλέθριο. Ὁ Ἑτεοκλῆς ἀκούγοντας τήν περιγραφή τῆς πρώτης ἀσπίδας ἀπ' τόν ἀγγελιαφόρο, κάνει τό σχόλιο πῶς ὁ *κόσμος* αὐτοῦ τοῦ πολεμιστῆ δέν διαθέτει τίποτα τό ἐπίφοβο. Γιά τόν Ἑτεοκλῆ πού χρησιμοποιοῖ μιάν αὐστηρή στρατιωτική διάλεκτο, ἡ λέξη *κόσμος* μπορεῖ νά δηλώνει ἀπλῶς καί μόνο τή στολή τοῦ ἀντίπαλου πολεμιστῆ, τήν πανοπλία τοῦ ὀπλίτη. Ὁ βασιλεὺς τῆς Θήβας δέ διακρίνει ἐδῶ τόν *κόσμο*, μέ τήν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὅρου, πού ἐνυπάρχει στήν πρόταση.

Τό σῆμα πάνω στήν ἀσπίδα τοῦ δεύτερου Ἀργείου πολέμαρχου, τοῦ *Καпанέα*, εἰκονίζει ἕνα ἄνδρα γυμνό, πυρφόρο. Κρατεῖ ἀναμμένο πυρσό στό χέρι του καί δίπλα, μέ μαλαματένια γράμματα εἶναι γραμμένο : " *θά κάψω τήν πόλη* ". Πρόκειται γιά τήν πρώτη μνεῖα τῆς ἔννοιας *πόλις*, πάνω σέ μιάν ἀσπίδα τῶν Ἀργείων. Βρισκόμαστε πιά στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων, πού ζοῦν σέ μιάν ἄγρια, πρωτόγονη κατάσταση κι ὅπου ἡ *πόλις* δέν εἶναι παρά μιὰ ἀόριστη ὄντοτητα, μιὰ λέξη μόνο, ἕνα *ὄνομα* - *σῆμα* πάνω σέ μιάν ἀσπίδα. Τήν ὁποία θά δοῦμε νά μεταβάλλεται σέ *εἰκόνα* - *σημεῖο* στήν τρίτη κατα σειράν περιγραφόμενη ἀσπίδα, τοῦ Ἀργείου *Ἑτεόκλου* : ἕνας πολεμιστῆς ἀνεβαίνει μιὰ σκάλα τοποθετημένη κάθετα στό τεῖχος μιᾶς πόλης. Μοιάζει σάν ἡ *ἰδέα* τῆς *πόλης* νά λαμβάνει ἐδῶ κάπως πῶς συγκεκριμένη, ἀπτή μορφή, μέσω τῆς εἰκονικῆς τῆς ἀναπαράστασης. Διασχίσαμε ἤδη τό δρόμο ἀπό τό *ἔρεβος* καί τό πρωταρχικό χάος, ὡς τά εἰκονικά

τείχη μιᾶς ἀνώνυμης πόλης...Ἡ σκηνή πού ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἐμπεριέχει ἕναν *ἀγώνα*, συνοψίζει τήν ἀμφίρροπη μάχη τοῦ Δία μέ τόν Τυφώνα, πού εἶδαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο. Ὁ Ἀργεῖος *Ἰππομέδων* ἐμφανίζεται μέ μιάν ἀσπίδα τό *σῆμα* τῆς ὁποίας ἀναπαριστᾷ τήν εἰκόνα τοῦ μυθικοῦ τέρατος, *Τυφῶνος*. Ὁ Ἑτεοκλῆς τότε τάσσει ὡς ἀντίπαλό του τόν *ὑπέρβιο*, ἡ ἀσπίδα τοῦ ὁποίου φέρει χαραγμένη τήν εἰκόνα τοῦ Διός. Παρόλο πού πρόκειται γιά μιᾶ σκηνή πολύ σημαντική ὡς πρός τήν οἰκονομία τῆς τραγωδίας, δεδομένου ὅτι κάνει νά γεῖρει ἀποφασιστικά πρός τήν πλευρά τῶν Θηβαίων ἢ πλάστιγγα τῆς μάχης, ἀφήνουμε γιά ἀργότερα τήν ἀνάλυσή της, *οὐδέν ἐστ' ἔξω δρόμου*, καθόλου δέ μᾶς βγάζει ἀπ' τό στόχο μας, νά συνεχίσουμε τό μονοπάτι πού εἴχαμε πάρει, τῆς *Ερινύας*. Ὁ Ζεὺς ἐξάλλου, πού δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνα σῆμα πάνω σέ μιάν ἀσπίδα, ὅπως ὅλα τ' ἄλλα (16) *, ἔχει ἀποδείξει πολλές φορές, ὅτι ξέρεي νά περιμένει (17) *. Περνάμε λοιπόν στό ἐπόμενο σῆμα, πάνω στήν ἀσπίδα τοῦ *Παρθενοπαίου* πού παριστάνει τήν " *ἀνθρωποφάγο Σφίγγα ἡ ὁποία ἔχει πιάσει με τά γαμψόνυχχα μπροστοπόδαρά της ἕναν Καδμεῖο, καί τόν κατασπαράζει* ". Ἐδῶ περνᾶμε πλέον ἀπό τό *σημεῖο* στό *σύμβολο*, ἔχουμε μπροστά μας τήν εἰκόνα ὅχι μιᾶς πόλης ἀνώνυμης, ἀλλά μιᾶς πόλης ἡ ὁποία "φωνάζει" τ' ὄνομά της, *εἶμαι ἡ πόλη τοῦ Κάδμου, ἡ Θήβα* ! Μοιάζει σάν ὁ ἥρωας νά ἔχει προσαρμόσει ἐπάνω στήν ἀσπίδα του, ἃς μᾶς ἐπιτραπεῖ ὁ ἀναχρονισμός, μιᾶ *φωτογραφία* τοῦ συμβόλου τῆς Θήβας πού εἶναι ὁ στόχος τῶν Ἀργείων ἐπιδρομέων, δηλαδή τῆς Σφίγγας !

Ἡ ἕκτη ἀσπίδα, τοῦ "φρόνιμου" μάντι *Ἀμφιάραου* πού "σύρθηκε" στόν ἐκστρατεία χωρίς νά θέλει, εἶναι "λευκή", ἀνεικονική, δέν φέρει καμμιά παράσταση, καί κανένα *σῆμα*. Ὁ *σώφρων* *Ἀμφιάραος* ξέρεي ὅτι δέν πρόκειται νά μπεῖ στήν πόλη τῆς Θήβας, ἀλλά καί δέν *θέλει* νά μπεῖ ! Δέ *θέλει* νά *φαίνεται* δίκαιος,

ἀλλά νά *εἶναι* (στ. 592). Γνωρίζει ἐπίσης ὅτι μέσω τῶν *σημάτων* προχωρεῖ βῆμα πρὸς βῆμα, καί θά μπεῖ στήν πόλη τῆς Θήβας ἀθέατη, ἀπαράτηρητη ἀπ' ὅλους, ἢ Ἑρινύα ! Προσάπτει στό *σκληρό* Τυδέα πῶς εἶναι ὁ *προαγωγός καί κλητήρας τῆς Ἑρινύας* (στ. 574). Καί εἶναι γιά τό λόγο αὐτό "λευκή", ἀνεικονική, "παρθένος" ἢ ἀσπίδα του, χωρίς καμμία παραπλανητική παράσταση, σύμβολο καί εἰκόνα. Αὐτό, ἐπειδὴ δέ θέλει νά δώσει χῶρο στήν Ἑρινύα νά " πατήσῃ ", βάση γιά νά ἐξορμήσῃ !

Φτάνουμε στήν ἑβδομη ἀσπίδα, τοῦ *Πολυνείκη*. Σῆμα τῆς ἑνας ἀρματωμένος πολεμιστής (*ἄνδρα τευχηστήν*), πού τόν ὁδηγεῖ μιὰ γυναίκα μέ ὄψη γαλήνια, *πού ἰσχυρίζεται πῶς εἶναι ἡ Δίκη*. Δίπλα τῆς μιὰ γραφή ἀναγγέλλει : κατάξω δ' ἄνδρα τόνδε καί πόλιν ἔξει πατρῶων δωμάτων τ' ἐπιστροφάς. (*Θά ὁδηγήσω αὐτόν τόν ἄντρα πίσω στήν πόλη του. τά πατρικά του κτήματα νά ξαναπάρει*).

Ἀνακεφαλαιώνουμε : ἀπό τόν κόσμο τοῦ χάους ἡ Ερινύα περνᾷ σ' ἕνα κόσμο γυμνῶν πυρφόρων ἀνθρώπων, ὅπου ἡ ἔννοια τῆς πόλεως εἶναι κατ' ἐξοχήν ἀφηρημένη. Περνᾷ μετά στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων πού κατοικοῦν στίς πόλεις. Φτάνει στήν πόλη τῆς Θήβας. Ἀκόμη ἕνα βῆμα καί τή βλέπουμε πιά νά στέκει ὀρθή μπροστά στό σπίτι τοῦ Λαΐου. Δείχνει τόν Ἑτεοκλῆ μέ τό δάχτυλο. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ στιγμή τῆς ριζικῆς *μεταμόρφωσης* τοῦ βασιληᾶ τῆς Θήβας.

2. Κνημίδες, πέτρες δόρατα, δόξα του πολεμιστή και του ήρωα

Προϊόντα μιᾶς τέχνης θεϊκῆς ἢ ἀνθρώπινης, τῆς κατεργασίας καί ἐπεξεργασίας τοῦ μετάλλου, ἀντικείμενα συγχρόνως ἑνός *εὐγενοῦς ἐμπορίου*, μέ τούς ἰδιαίτερους τρόπους κυκλοφορίας γιά τούς ὁποίους μιλήσαμε ἤδη ἀναλυτικά στά προηγούμενα, τά μερικότερα στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τήν ἀρματωσιά τοῦ πολεμιστή συγκροτοῦν μιᾶ ἰδιαίτερη, διακεκριμένη ὁμάδα *ἀντικειμένων ἀξίας*, ἢ *δαιδάλων*, *τά ὄπλα τοῦ ἥρωα*. Ἡ ἀρματωσιά, ἡ πανοπλία τοῦ πολεμιστή καί τοῦ ἥρωα, εἶναι λοιπόν ἓνα *ὅλον* ἀποτελούμενο ἀπό στοιχεῖα τό ἄθροισμα τῶν ὁποίων πολλές φορές μᾶς δίνει *ἀριθμό* μεγαλύτερο τῶν μονάδων πού τό ἀποτελοῦν : προστίθεται ἡ λειτουργία τους. Πρόκειται γιά κανόνα τοῦ παιχνιδιοῦ πού προσιδιάζει στό χαρακτήρα τῶν *δαιδάλων*, στά ὁποῖα μπορούμε ν' ἀναγνωρίσουμε μιάν Ἀριστοτελική *σύσταση πραγμάτων*. Τό εἶδαμε καί πιό πρίν, στήν εἰσαγωγή τῆς ἐργασίας μας, ὅτι κοπή καί *συναρμολόγηση* ἀποτελοῦν τούς βασικούς ἄξονες ἢ σπονδύλους τοῦ *τεχνήματος*. Ἡ πανοπλία τοῦ πολεμιστή ἐπομένως, *τά ὄπλα* του, ἀμυντικά κι ἐπιθετικά, μέ τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους ὅπως σήματα κ.ἄ., μέ τά ὁποῖα πηγαίνει στή μάχη καί τόν ἀκολουθοῦν ἀκόμη καί μετά θάνατον, στόν τάφο, ἐκτός ἂν ὁ ἀντίπαλος προλάβει νά τόν ἀπογυμνώσει, νόμιμα κατά τό *δίκαιο τοῦ πολέμου* τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, ἀρκοῦν γιά προσδώσουν κάποτε, σύμφωνα μέ τό μυθικό τρόπο σκέψης, στόν ὀπλίτη πού τά φέρει, τήν ὀπλιτική του ιδιότητα. Ἔτσι π.χ., στό Π' τῆς Ἰλιάδας, ὅταν ὁ Πάτροκλος πηγαίνει στή μάχη φορώντας τά ὄπλα τοῦ Ἀχιλλέα μέ τρόπο μάλιστα πού ν' ἀγγίζει προκλητικά τά ὅρια τῆς ὀπλιτικῆς "νομιμότητας", ἔχουμε ἓνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ἀμφίθυμης *λειτουργίας* τῶν *δαιδάλων* ὅπλων · ὁ Πάτροκλος *εἶναι* παρ' ὅλα αὐτά ὁ Ἀχιλλέας, καί νικᾷ στή μάχη

μέχρι νά τοῦ ἀφαιρέσει ὁ θεός Ἀπόλλων τήν πανοπλία, καί μαζί νά χάσει τή ζωή του. Στούς *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* τοῦ Αἰσχύλου, ἡ *πανοπλία* τοῦ Ἑτεοκλῆ συντελεῖ, ὅπως θά δοῦμε, τά μέγιστα στή "μεταμόρφωσή" του (18) *, συγχρόνως ὅμως ἡ σκηνή στήν ὁποία *ἀρματώνεται, ντύνεται ὀπλίτης*, θέτει δυσεπίλυτα πρακτικά καί θεωρητικά προβλήματα στούς μελετητές. Ἀπ' τή μιά μεριά ἡ ριζική μεταβολή τοῦ *ἥθους* τοῦ Ἑτεοκλῆ, πού ἐπιχειροῦν οἱ συγγραφεῖς ὅλοι, ἀπό τό 19ο αἰώνα μέχρι σήμερα, νά ἐξηγήσουν, συμβαίνει ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη στήν τραγωδία, χωρίς προηγούμενο. "Ὅλοι σχεδόν συμφωνοῦν τουλάχιστο σ' αὐτό τό σημεῖο, πώς ἡ σκηνή στήν ὁποία ντύνεται ὁ Ἑτεοκλῆς τ' ἄρματά του, χρονικά συμπίπτει μέ τήν κρίσιμη στιγμή τῆς ψυχικῆς ἀλλαγῆς, ἢ τῆς μεταβολῆς τοῦ *φρονήματός* του. Ὁ Pierre Vidal - Naquet χαρακτηριστικά γράφει : " ὅλα συμβαίνουν ἐδῶ. σάν τό βασικό αὐτό πρόσωπο τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας, ὁ Ἑτεοκλῆς, νά ὑφίσταται, ἀπό το στ. 653 κ. ἐπ., μιά ξαφνική ἀνατροπή τοῦ χαρακτήρα του (...) ἀκαριαῖα γίνεται ἄλλος ἄνθρωπος, ἡ ψυχραιμία κι ὁ αὐτοέλεγχος τόν ἐγκαταλείπουν. Πρόκειται γιά ἕνα ἄνθρωπο ἀπελπισμένο, πού τόν τσάκισε ἡ πατρική κατάρρα " (19) *. Συγχρόνως ἡ *πανοπλία* τοῦ ἥρωα μᾶς θέτει ἕνα πρόβλημα τεχνικῆς κατ' ἀρχήν ὑφῆς καί ὁρολογίας, πού δέν περιορίζεται ὅμως μόνο σ' αὐτό τό πλαίσιο. Γιατί, ἀπ' τό σύνολο τῶν στοιχείων πού ἀποτελοῦν τήν πολεμική σκευή, τήν ἀρματωσιά του, ὁ βασιληᾶς τῆς Θήβας ἀπαιτεῖ (674 - 75), νά του φέρουν ἐπιλεκτικά τίς *κνημίδες* του ;

"...φέρ' ὡς τάχος κνημίδας,

αἰχμῆς τε καὶ πετρῶν προβλήματα..."

(*Γρήγορα νά μοῦ φέρουν τίς κνημίδες, πού προφυλάσσουν ἀπ' τὰ δόρατα καί τίς πέτρες*).

Τό πρόβλημα παρουσιάζει μιά δεύτερη παράμετρο : γιατί περιορίζεται ή προστασία πού παρέχουν οί κνημίδες, ἀπέναντι ἀποκλειστικά στά δόρατα καί στίς πέτρες τοῦ ἐχθροῦ, ὄχι σέ ἄλλα ὄπλα ; Τί εἶδους πόλεμος εἶναι αὐτός, πού διεξάγεται μέ τόσο πρωτόγονα μέσα ; Τί συμβαίνει ἐντέλει μεταξύ τῶν στίχων 653 - 719, κι ὁ βασιλεὺς τῆς Θήβας ντυμένος τῇ *στολή του πολέμου*, μεταβάλλεται σέ *ἄλλον ἄνθρωπο* ;

Πάνω στό πρώτο ζήτημα οἱ συγγραφεῖς ὅλοι συμφωνοῦν, ὅπως εἶπαμε, πῶς ὑφίσταται σχέση στενή μεταξύ *ἀρματώματος* καί μεταβολῆς. Ἡ Froma Zeitlin π.χ., βλέπει στή σκηνή τοῦ ἐξοπλισμοῦ, *τὴν ἴδια τὴ στιγμή πού μεταμορφώνει τὸν Ἑτεοκλῆ σέ αὐτουργό μιᾶς ἀδελφοκτόνου σύρραξης, τὴ στιγμή πού τὸν ἀποκαλύπτει ὡς μορφὴ κατεχόμενη ἀπὸ τὴν Ἑρινύα τοῦ οἴκου. Τώρα μόλις ἐκθέτει στοὺς θεατὲς τὴν πραγματικὴ του ταυτότητα, φορώντας τὴν πανοπλία πού τὸν μεταμορφώνει σέ εἰδωλο, σέ πιστὴ ἀντανάκλαση τῆς εἰκόνας τοῦ ἀδερφοῦ του (20) **. Γιὰ τὸν Alain Moreau, *ἡ σκηνὴ τῆς ἐπὶ σκηνῆς ὀπλιτικῆς ἐνδυσσης τοῦ Ἑτεοκλῆ συμβολίζει τὴ χαλύβδωση τοῦ ἥρωα : ὁ σκοπίμως δηκτικὸς πατριώτης, ἱκανὸς ὥστόσο καί ν' ἀναπολεῖ τρυφερά τα εὐτυχισμένα χρόνια τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, μεταβάλλεται σέ θωρακισμένο πολεμιστὴ καί σέ ἀποφασισμένο φονηᾶ, ἔτοιμο νὰ ὀρμήσει στὴν ἀδελφοκτόνο σύγκρουση. Δέν εἶναι ἄνθρωπος πιά, εἶναι σίδερο (21) **. Ἡ Helen Bacon ἐπισημαίνει ὅτι, *τὴ στιγμή πού ὁ Ἑτεοκλῆς ἐκδηλώνει ὅλο τὸ μῖσος γιὰ τὸν ἀδερφό του καί ζητᾶ νὰ τοῦ φέρουν τίς κνημίδες του, ὁ χορὸς τὸν ἐξορκίζει νὰ μὴ γίνεи ὁμοιος, μέσα στό θυμὸ του, μ' ἐκείνον πού *μυλᾷ μὰ τόσο ἐγκληματικὴ γλώσσα* (τῷ κάκιστα αὐδωμένῳ)...Στὸ διάλογο πού ἀκολουθεῖ ἀποκαλύπτει γιὰ πρώτη φορά τὰ πάθη πού τὸν κάνουν ὁμοιο σπὴν ὀργή μέ τὸν ἀδερφό του, τὸν Πολυνείκη (22) **.

Συμφωνοῦμε λοιπόν οἱ περισσότεροι, γιά τή στενή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ὀπλιτική ἔνδυση τοῦ βασιληᾶ τῆς Θήβας καί στή μεταβολή του σέ *ἄλλον ἄνθρωπο*. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα πιό προσεχτικά, ποιός εἶναι ὁ *ἄλλος ἄνθρωπος*, καί ποιὰ τὰ *ὄπλα* του, προικισμένα μέ δύναμη, ἐξουσία νά μεταμορφώνουν ὅποιον τὰ φορεῖ ; Φτάνουμε στό κρίσιμο σημεῖο κατά τήν ἄποψή μας : γιά ποιό λόγο, ἀπ' ὅλο τόν πολεμικό ἐξοπλισμό τοῦ Ἑτεοκλῆ, δέν ἀναφέρονται παρά μόνο τὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα τῆς πανοπλίας του πού θά μπορούσανε ἴσως νά παραλειφθοῦν σέ μιάν ὄχι τόσο λεπτομερῆ παράθεση , οἱ *κνημῖδες* ; Θά μπορούσαμε βέβαια ν' ἀρκεστοῦμε σέ μιάν ἀπάντηση στηριγμένη αὐστηρά καί μόνο σ' ἐπιχειρήματα γλωσσολογικά, ὅτι πρόκειται δηλαδή γιά μιὰ ἐπανάληψη τοῦ γνωστοῦ καί συνηθισμένου στήν τραγωδία ρητορικοῦ σχήματος, "*τό μέρος ἀντί τοῦ ὅλου*". (Βλ. π.χ., *Σοφοκλῆ, Οἰδίλους Τύραννος 1515 : ἔθι στέγης εἶσω, ὅπου στέγη = σπίτι*, κ.ἄ.). Ἐπειδή ὅμως τίποτα δέν εἶναι τυχαῖο στόν Αἰσχύλο, δικαιούμαστε νά ψάξουμε καί ἄλλου τό πρᾶγμα.

Ἡ ἄποψη τοῦ Wilamowitz πού ἀσπάζονται καί ἄλλοι, εἶναι ὅτι, τή στιγμή κατά τήν ὁποία ζητᾶ νά τοῦ φέρουν τίς κνημῖδες του ὁ Ἑτεοκλῆς, ἤδη ἔχει ἐνδυθεῖ τήν ὑπόλοιπη ὀπλιτική του σκευή, πλήν τῶν κάτω μερῶν, πού καλύπτουν τίς κνήμες (23) *. Ὁ Shadewaldt, ἀντιθέτως, ὑποστηρίζει πώς ἡ στιχομυθία πού ἀκολουθεῖ μεταξυ τοῦ βασιληᾶ καί τοῦ χοροῦ (676 - 719), συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπί σκηνῆς ὀπλιτική ἔνδυση τοῦ ἥρωα, ὅταν δηλαδή ζητᾶ νά τοῦ προσκομίσει κάποιος τίς κνημῖδες του, αὐτό εἶναι τό σύνθημα γιά ν' ἀρχίσει νά φορεῖ τὰ ὄπλα του, στήν κανονική σειρά πού μᾶς παραδίδεται σέ ἄλλα κείμενα ἢ ζωγραφικές ἀπεικονίσεις : ἀπό κάτω πρὸς τὰ πάνω, κνημῖδες, θώρακα, ξίφος, περικεφαλαία, ἀσπίδα καί λόγχη ἢ δόρυ (24) *.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Oliver Taplin πάνω σέ αὐτό, εἶναι ὅτι στήν τραγωδία δέν ἔχουμε, ἀντίθετα με τήν κωμωδία, λόγο ἀπευθυνόμενο ἄμεσα στούς θεατές, καί πῶς ἡ σκηνοθεσία θά ἔκανε σ' αὐτή την περίπτωση ἀπαραίτητη τήν παρουσία ἑνός *δορυφορήματος*. Γιά τόν Taplin, *ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ στίχος 675, θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ἑτεοκλῆς ἀπ' τήν ἀρχή τοῦ δράματος ἤδη, φορεῖ τήν πανοπλία του (25) **. Ἀπόφαση καθαρά στρατιωτικῆς ἀξίας, ὅπως τή θεωρεῖ ὁ Pierre Vidal - Naquet (26) *, ἡ *τυπική ἐκκίνηση τοῦ ἥρωα γιά τό μοιραῖο σημεῖο*, καθῶς ἡ Anne Burnett ὑποστηρίζει (27) *, ὁ στίχος 675 σημειώνει πάντως μιάν ἀποφασιστική καμπή τῆς τραγωδίας. Ἡ ὥρα τῆς πράξης, ἡ στιγμή τῆς ἀλήθειας, ἔφτασε γιά τόν Ἑτεοκλῆ, πού ἡ δράση του κρατιόταν ὡς τώρα, λίγο ἢ πολύ, σ' ἐπίπεδο γλώσσας. Τό νά "διαβάζεις" τά σήματα πάνω στίς ἀσπίδες, τό νά τά "ἐξηγεῖς" κατόπι μέ τρόπο πού τά κάνει νά στρέφονται ὀργισμένα ἐναντίον τῶν *κυρίων* τους, εἶναι μιὰ κοπιώδης, δύσκολη δουλειά. Τό νά ξεκινᾷς ὅμως ἐν γνώσει, γιά τό σημεῖο χωρίς γυρισμό, τῆς μανιασμένης ἀλληλοσφαγῆς μέ τόν ἀδερφό σου, αὐτό σίγουρα εἶναι κάτι ἀπείρως πιό δύσκολο.

Σ' αὐτή τή σχεδόν αὐθόρμητη κίνηση τοῦ Ἑτεοκλῆ, τοῦ στ. 675, πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε τή σημασιολογικήν ἀξία τοῦ *πρώτου βήματος* : πρῶτο βῆμα τοῦ Ἑτεοκλῆ στήν ὁδό, στό δρόμο πού θά τόν ὀδηγήσει στήν *ἑβδομη Πύλη* τῆς Θήβας, καί πρώτη κίνησή του γιά νά γίνει ἕνας *ἄλλος* : ὀπλίτης, πολεμιστής καί στρατιώτης, ἕνας ἄλλος ἄνδρας, *ὅμοιος* μέ τόν ἀδερφό του, Πολυνείκη. Ποιός πραγματικά ὅμως εἶναι αὐτός ὁ *ἄλλος* ἄνδρας, πού ἀκόμα δέν ἔχουμε ἀντικρῦσει τό πρόσωπό του :

Φτάνουμε σέ ἀδιέξοδο. Γιά νά βροῦμε κάποιο πέρασμα ἴσως πρέπει νά ξαναπάρουμε ἀπ' τήν ἀρχή τό πρᾶγμα, νά ξαναδοῦμε τόν πολιτικό λόγο τοῦ ἡγέτη τῆς Θήβας, πού ἀνοίγει αὐτή τήν τραγωδία :

*...πρέπει τώρα ἐσεῖς, κι ὅσοι δέν ἔχετε φτάσει στήν ἡλικία τῆς ἡβης κι ὅσοι τήν ἔχετε ὑπερβεῖ, νά ξεπεράσετε τόν ἑαυτό σας, προσφέροντας ὁ καθένας ὅπου μπορεῖ καλύτερα, καί νά ἐνισχύσετε τήν πόλη καί τοὺς βωμούς, τῆς ὥστε νά μὴ σβήσει ποτέ ἀπό αὐτήν ἡ λατρεία τῶν ἐγχωρίων θεῶν, βοηθώντας τὰ τέκνα σας καί τῇ μητέρα-Γῇ, τήν πιό ἀγαπημένη σας τροφό, γιατί αὐτή σᾶς κράτησε στήν προστατευτική ἀγκαλιά τῆς νήπια (**ἔρποντας εὐμενεῖ πέδω**), φροντίζοντας με κόπο νά σᾶς ἀναθρέψει ὅπως πρέπει (**ἅπαντα πανδοκοῦσα παιδείας ὄτιλον**) μέχρι νά γίνετε ὠριμοὶ ἄνδρες, πολῖτες ἱκανοί νά φέρουν ἀσπίδα, περιμένοντας ἀπό ἐσᾶς, πιστοί σ' αὐτό τό χρέος, νά τῆς ἀνταποδώσετε τὰ ὀφειλόμενα...*

Θά πρέπει νά σημειώσουμε πῶς ἡ λ. *πάνδοκος* (*πανδοκοῦσα*) ὡς ἐπίθετο συνδέεται μέ τόν ἄλλο κόσμος, τόν "Αἰδη (βλ. *Ἑπτά*, 860), ἐνῶ ἐπίσης εἶναι προφανές ἡ θρησκευτική, τελετουργική ἀξία τοῦ ὅρου *εὐμενής* (*ἔρποντας εὐμενεῖ πέδω*). *Πέδον εὐμενές* εἶναι ἡ Γῇ εὐχαριστημένη, τελετουργικά καθαρμένη ἀπ' τό μίasma, ἔχοντας γίνει πηγὴ εὐλογίας γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ Froma Zeitlin συλλαμβάνει τίς ἀκριβεῖς διάστασεις τοῦ πράγματος, ὁ Ἑτεοκλῆς ἐδῶ ἐπικαλεῖται τό μῦθο τῆς αὐτοχθονίας τῶν γηγενῶν πολεμιστῶν ἢ *Σπαρτῶν*, πού γέννησε ἡ Γῇ τῆς Θήβας ὅταν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κάδμος ἐσπείρε τὰ δόντια τοῦ δράκοντος, πού προηγουμένως εἶχε σκοτώσει (28) *. Νά προσθέσουμε ὅτι τό *ἔρποντας*, ὡς μετοχικός τύπος, δίνει στήν πρόταση μιάν ἀπόχρωση τελετουργική, πού θά μᾶς ἀπασχολήσῃ πιό κάτω. Γιά τήν ὥρα ἐπισημαίνουμε τό εὐρύ σημασιολογικό πεδίο τοῦ ρ. *ἔρπω*, ἀπ' τό

ὁποῖο παράγεται ἢ λ. *έρπετόν*. Ἐπίθετο ἀρχικά, μετέπεσε ὕστερα σέ οὐσιαστικό, γιά νά δηλώσει κάθε ζωντανό πλᾶσμα πού βαδίζει πάνω στή γῇ μέ δύο πόδια ἢ τέσσερα, ἢ σέρνεται μέ τήν κοιλιά.

Μόνο μετά τούς στ. 631 - 652, ὁ Ἑτεοκλῆς ἀρχίζει ν' ἀντιλαμβάνεται ὅτι δέν πρόκειται γιά ἕναν πόλεμο ἀνάμεσα σέ δύο πόλεις, ἀλλά γιά μιᾶ ἐμφύλια σύρραξη. Καί κάτι χειρότερο ἀκόμα, πῶς τό αἷμα πού πρόκειται νά χυθεῖ, ὡς *δμαιμον*, συγγενικό, πρόκειται νά μολύνει τή γῇ μέ τρόπο ἀνεπανόρθωτο, καθώς δείχνουν οἱ στίχοι 680 - 682, 734 - 739 τῆς τραγωδίας. Ἡ *παντοδύναμη* κατάρρα τοῦ Οἰδίποδα τοῦ στ. 70 (μεγασθενής) πού δέν περιλαμβάνει τόν κίνδυνο τοῦ μιάσματος, μετατρέπεται σέ *πλήρη, τήν τελεσφόρο ἢ τελεία* τοῦ στ. 655, σέ μιᾶ κατάρρα δηλαδή πού τελεσφορεῖ, μολύνοντας τή γῇ. Ἡ Anne Burnett προχωρεῖ στή διάκριση, ὅτι στήν ἀρχή τῆς τραγωδίας ὁ Ἑτεοκλῆς ἀντιλαμβάνεται τήν *ἀρά* ὡς μιᾶ δύναμη ἀμφίσημη καί δημόσια, πού δέν ἀνήκει ἀποκλειστικά στό γένος τοῦ Οἰδίποδα καί πού μπορεῖ νά στηρίζει ἐναλλάξ ὅσους ἐπιτίθενται κατά τῆς πόλης, κι ὅσους τήν ὑπερασπίζονται (29) *. Ἡ κατάρρα ὅμως ἐκπροσωπεῖ ἕναν ὑπαρκτό κίνδυνο γιά τήν πόλη τῆς Θήβας, ἀκόμα κι ἂν ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν οἶκο τοῦ Λαΐου. Ἐφ' ὅσον ἐπομένως ὁ θάνατος, ἀμοιβαῖος ἀπ' τό ἴδιο χέρι, τῶν δύο ἀδελφῶν, ἀπειλεῖ νά μολύνει ἀνεπανόρθωτα τή γῇ τῶν Θηβαίων, πῶς μπορούμε τότε νά ἐξηγήσουμε τήν τελική σωτηρία τῆς πόλης γιά τήν ὁποία τό κείμενο τό ἴδιο μᾶς δίνει ρητές ἐγγυήσεις ;

χάρις δ' ἄφ' ἡμῶν ὀλομένων θαυμάζεται, 703.

(*ὁ χαμός μου, ἡ μόνη προσφορά πού ἐκτιμοῦν οἱ θεοί*) καί :

δυοῖν κρατήσας ἔληξε δαίμων, 960

(*πῆρε τούς δύο ἢ κατάρρα, καί καταλάγιασε*).

'Ο R.P. Winnington - Ingram γράφει ότι οί θεϊκές δυνάμεις μέσα σ' αυτή τήν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου ἀνήκουν σέ δύο διακρινόμενες καί ἀντιτιθέμενες τάξεις, τούς Οὐράνιους ἢ 'Ολύμπιους καί τούς χθόνιους. 'Απ' τό γεγονός λοιπόν καί μόνον ὅτι ἀπευθύνει τήν ἴδια στιγμή τίς προσευχές καί ἱκεσίες του στήν 'Αρά - 'Ερινύα καί στούς θεούς τῆς πόλεως, ὁ 'Ετεοκλῆς καταδικάζεται γι' αὐτό νά τελέσει τήν ἀνόσια πράξη τῆς ἀδελφοκτονίας πού σώζει τήν πόλη ἀλλά καταστρέφει τόν οἶκο τοῦ Λαΐου. Μιά πράξη πού, ἂν τήν ἐκλάβουμε ὡς ἐθελούσια θυσία, ἐλευθερώνει τή γῆ ἀπ' τό μίasma τοῦ χυμένου αἵματος (30) *. 'Ο Seth Benardete ὥθει τό συλλογισμό ἕνα βῆμα πιό πέρα, διακρίνοντας ἀνάμεσα στήν ἀρχική στάση τοῦ 'Ετεοκλῆ πού ἐμπιστεύεται πιό πολύ τούς χθόνιους θεούς, καί στή μετέπειτα, πού ἀναγκάζεται νά στραφεῖ στούς 'Ολύμπιους, ἐπειδή κατάλαβε πιά ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς μάχης, τοῦ ἀγῶνα, εἶναι ἡ πόλις ἢ ἴδια, κι οἱ θεοί τῆς. Οἱ θεοί τῆς πόλεως ἀνήκουν στίς δύο πιό πάνω κατηγορίες, ὁ 'Ετεοκλῆς ἀρχικά εἶχε κάνει τήν ἐπιλογή τῶν χθονίων τιμώντας, ὅπως εἶδαμε, δίπλα στούς ἄλλους θεούς, προνομιακά, τή Γῆ καί τήν πατρική 'Ερινύα (69 - 77). Τήν ἄμυνα ἐπίσης τῆς πόλης ἐμπιστεύτηκε κατά κύριο λόγο στή Γῆ καί στούς ἀπογόνους τῆς, Μελάνιππο, Μεγαρέα. "Ὅμως τό σῆμα ἐπάνω στήν ἀσπίδα τοῦ 'Ἰππομέδοντος, πού εἶναι ἡ μορφή τοῦ τέρατος Τυφῶνος, μεγάλου ἀντιπάλου τοῦ Διός ἀλλά καί συγγενοῦς τοῦ *Δράκοντος* ἀπ' τά δόντια τοῦ ὁποίου γεννήθηκαν οἱ αὐτόχθονες Θηβαῖοι, Σπαρτοί, αἰφνιδιάζει τόν 'Ετεοκλῆ καί τόν ἀναγκάζει νά πραγματοποιήσει τήν τελευταία στιγμή ἕναν ἀπελπισμένο ἐλιγμό, νά "ἐγκαταλείψει" δηλαδή τή Γῆ στόν ἐχθρό, καί νά στηρίξει ἐφεξῆς τά πάντα μόνο στόν Οὐρανό, καί στόν ἴδιο τό Δία ! "Ετσι ἐξηγεῖται πῶς ἕνας πόλεμος πού ξεκίνησε ὡς πόλεμος ἀνάμεσα σέ δύο πόλεις,

ἐξελίχθηκε σέ ἓνα πόλεμο στό ἐσωτερικό τῆς πόλης, καί σέ ἓνα πόλεμο ανάμεσα στίς δύο τῆς *ἀρχές* (31) *.

Ἡ σκηνή τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν δύο ἀσπίδων, τῆς Ἀργείας μέ τήν εἰκόνα τοῦ Τυφῶνα καί τῆς Θηβαϊκῆς μέ τήν εἰκόνα τοῦ Δία, εἶναι πράγματι πολύ σημαντική γιά τήν κατανόηση τοῦ ἔργου. "Ὅχι μόνο ὑποχρεώνεται ὁ Ἑτεοκλῆς νά "παραδώσει" στόν ἐχθρό τή λατρεία τῆς Γῆς, ἀλλά ἐπίσης βλέπουμε τήν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων πού ἐμπλέκονται, ν' ἀλλάζει. Ἀπ' τή μιὰ μεριά ἡ παρέμβαση τοῦ Δία κάνει τήν πλάστιγγα τοῦ πολέμου νά γείρει πρὸς τήν πλευρά τῶν Θηβαίων ἄπ' τήν ἄλλη παρατηροῦμε αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε, *μιάν ἀργή μετατόπιση τοῦ κέντρου ἰσχύος τῶν ἀντιπάλων μερῶν*. Μέχρι αὐτή τή στιγμή κυρίαρχο παρέμενε τό ἀντιθετικό σχῆμα *στόμα - χέρι*. Ἡ δύναμη τῶν Ἀργείων ὡς ἔδρα τῆς εἶχε τό ἀπύλωτο στόμα τους (βλ. στ. 440 - 441, *θεοὺς ἀτίζων καπογυμνάζων στόμα*), ἐνῶ ἡ δύναμη τῶν Θηβαίων στηριζόταν στά *χέρια* τους (βλ. στ. 473, *κόμπων ἐν χερσίν ἔχων*). Καί βεβαίως ὁ πόλεμος γίνεται μέ τά χέρια, ὄχι μέ τό στόμα (32) *. Ἡ ἀντιπαράθεση ὁμως ἀνάμεσα στόν Τυφῶνα πού φέρει ὡς ἔμβλημα τῆς ἀσπίδας του ὁ Ἀργεῖος Ἴππομέδων, καί στό Δία πού φέρει ὡς ἔμβλημα τῆς ἀσπίδας του ὁ Θηβαῖος Ὑπέρβιος, εἶναι, κάτω ἀπό ὀρισμένη ἔννοια, μιὰ πάλι ἀνάμεσα στίς θεϊκές δυνάμεις πού συνδέονται περισσότερο μέ τό *πόδι*, καί στίς θεϊκές δυνάμεις πού συνδέονται πιο πολύ μέ τό *χέρι*. Ἡ δύναμη τοῦ Δία στηρίζεται στό χέρι του, ὀπλισμένο μέ τόν κεραυνό, ἐνῶ ἡ δύναμη τοῦ Τυφῶνα στηρίζεται στά ἀκούραστα πόδια (*ἀκάματοι πόδες*, Θεογονία : 824) καί στή φιδίσια οὐρά του, μ' ἓνα μόνο χτύπημα τῆς ὁποίας ἔθεσε τό Δία ἐκτός μάχης, καί σίγουρα θά τόν ἀποτελεῖωne ἂν δέν εἶχε προλάβει νά ἐπέμβει ὁ Ἑρμῆς. (Ἀπολλοδ. 1.6.3.)...Τό θέμα τῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ Δία μέ τόν Τυφῶνα ἐκτίθεται φανερά ἐδῶ σ' αὐτήν τήν τραγωδία,

ἐνῶ, καθώς εἶδαμε στήν ἀνάλυσή μας τῆς *Ὁρέστειας* ἀποτελεῖ δομικό στοιχεῖο καλὰ κρυμμένο... Ὁ πέμπτος Θηβαῖος, ὁ Ἄκτωρ, ἀναφέρεται σά νά ἔχει *χέρι πού βλέπει* ("*χείρ ὄρᾱ*"), γιά νά περάσουμε γρήγορα στόν ἕκτο (Λασθένης) πού διαθέτει *γοργοπόδαρο μάτι* ("*ποδῶκες ὄμμα*"). Μπαίνει πιά καλὰ στό παιχνίδι τό ἀντιθετικό σχῆμα, χέρι - πόδι (33) *.

Εἶναι ἴσως ὁμως ἀργά γιά νά δεχτοῦν οἱ Θεοί ἓνα δῶρο ἀπ' τά χέρια τοῦ Ἑτεοκλῆ. Ὁ ἴδιος ἔχει κιόλας καταλάβει, ἀπό τό στίχο 698, πῶς ἐνεργεῖ ἀκριβῶς ἡ μαύρη Ἑρινύα πού τοῦ ἐπιτίθεται. Κι ὅταν, σέ μιάν αἰφνιδιαστική ἀλλαγὴ ρόλων, οἱ γυναῖκες τῆς Θήβας διατείνονται ὅτι *δέ θά ἐγκαταλείψει τόν οἶκο ἡ μελάναιγος Ἑρινύα, παρεχτός κι ἄν δεχτοῦν οἱ Θεοί ἀπ' τό χέρι τοῦ Ἑτεοκλῆ μιά θυσία* (699 - 701), ὁ τελευταῖος ἀπαντᾷ πῶς οἱ Θεοί τόν ἔχουν ἐγκαταλείψει. Ἐννοώντας τούς Ὀλυμπίους. Διότι τώρα ξέρει, ὅτι τό θῦμα πού θά προσφερθεῖ στή Γῆ καί στούς Χθόνιους ὡς ἀνταποδοτική θυσία, πρόκειται νά εἶναι ὁ ἴδιος ! Ἄς γυρίσουμε ὁμως τώρα, εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή, στή λατρευτική καί τελετουργική διάσταση τοῦ ρ. *ἔρπω* καί τήν εἰδική πόλιτικοθηρησκευτική σημασία πού λαμβάνει στόν ἐναρκτήριο πολιτικό λόγο τοῦ Ἑτεοκλῆ (1-36), μιά τέτοια χρῆση τῆς ἐνεργητικῆς μετοχῆς *ἔρποντας*. Εἶπαμε ἤδη, ὅτι ὁ ἡγέτης τῆς Θήβας παραπέμπει μέ τό λόγο του στό θεμελιακό μῦθο ἵδρυσης τῆς Θήβας, τό μῦθο τῶν αὐτοχθόνων πολεμιστῶν ἢ *Σπαρτῶν*, πού γεννήθηκαν ἀπό τή Γῆ ὅταν ἔσπειρε ὁ Κάδμος τά δόντια τοῦ δράκοντα, πού εἶχε λίγο πρίν σκοτώσει. Στήν ἀλληλοσφαγὴ τῶν Σπαρτῶν πού ἀκολούθησε, ὁ Jean - Pierre Vernant ἐντοπίζει τά ἔχνη ἑνός ἀμιγῶς ὀπλιτικοῦ τελετουργικοῦ (34) *. Ἀντίθετα ὁ **Francis Vian**, διακρίνει ἐδῶ μιάν ὀπλιτική καί συγχρόνως οἰκιστική, ἀγρονομική τελετουργία (35) *. Ὅποιαν ἄποψη κι ἄν δεχτοῦμε,

τό ζήτημα στήν οὐσία του δέν ἀλλάζει. Ἡ ἴδρυση μιᾶς πόλης προϋποθέτει λήψη τῆς κατοχῆς τοῦ ἐδάφους μέ τή βία. Ἡ ἐγκώρια θεότητα πού ἐκτοπίζεται μ' αὐτό τόν τρόπο, διατηρεῖ τό δικαίωμα τῆς ἀποξημίωσης μέ τή μορφή μιᾶς θυσίας. Ἡ ἐπανόρθωση αὐτή γίνεται ἀκόμα πιά ἀπαραίτητη στήν περίπτωση τοῦ Κάδμου, δεδομένου ὅτι ὁ μυθικός ἰδρυτής τῆς Θήβας χρειάστηκε νά σκοτώσει τό Δράκοντα πού εἶχε ὀρίσει ὡς φύλακα τῆς περιοχῆς ἡ Γῆ. Ὡς ἀποξημίωση γιά τό φόνο τοῦ δράκοντος, θ' ἀπαιτηθεῖ, ἐν καιρῷ, ἡ θυσία ἐνός ἀπογόνου τοῦ Κάδμου, ἐνός μέλους του οἴκου τοῦ Κάδμου, πού βαρύνεται, ὅπως ξέρουμε, καί μέ ἄλλα ἐγκλήματα ἐχτός ἀπ' τό φόνο τοῦ δράκοντα, πού ὅμως παραμένει τό ἀρχικό στήν ἀλυσίδα τῶν φόνων. Ἡ μνήμη αὐτῆς τῆς ἀνταποδοτικῆς θυσίας διασώζεται καί σέ ἄλλες τραγωδίες τοῦ Θηβαϊκοῦ κύκλου, στίς *Φοίνισσες* π.χ. τοῦ Εὐριπίδη, αὐτο-θυσιάζεται ὁ πρωτότοκος γιός τοῦ Κρέοντα, Μενοικέας, ὕστερ' ἀπό χρησμό τοῦ Τειρεσία, καί σώζει μέ τήν πράξη του αὐτή τήν πόλη ὡς στήν *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλή μαθαίνουμε πώς ἔχει προηγηθεῖ παρόμοιος χρησμός, κι ἀνάλογη θυσία ἐνός ἄλλου γιου τοῦ Κρέοντα, τοῦ Μεγαρέα. Μέ τή διαφορά βεβαίως πώς ἡ πράξη τοῦ Μεγαρέα δέν μπορεῖ παρά νά περάσει στό περιθώριο αὐτοῦ τοῦ δράματος, ἐπειδή μπαίνει κάτω ἀπ' τή γιγάντια σκιά τῆς αὐτο-θυσιαζόμενης *Ἀντιγόνης*. Χρησιμεύει ἀπλῶς γιά νά αἰτιολογήσει ἐν μέρει τό μένος τοῦ Κρέοντα ἐναντίον τοῦ Τειρεσία, στή γνωστή στιχομυθία τους. Ὁ φόνος τοῦ δράκοντα, ἡ ἀλληλοσφαγή τῶν Σπαρτῶν πολεμιστῶν πού ἀκολούθησε, τό θέμα τῆς ἀπαιτούμενης ἀνταποδοτικῆς θυσίας, ἀντανακλῶνται σέ μία τελετουργία πού περιγράφει ὁ Πausanias (36) * . Οἱ Ἡλείοι ὑπερασπίζονται μιά περιοχή πού θεωροῦν δική τους, ἐνάντια στούς εἰσβολεῖς Ἀρκάδες. Πρίν ἀπ' τή μάχη ἐμφανίζεται μπροστά στό στρατό τῶν Ἡλείων μιά γυναίκα μέ τό βρέφος τῆς πού θηλάζει, στόν κόρφο τῆς. Ἰσχυρίζεται πώς τήν ἔχει ἐμπνεύσει ἕνα ὄνειρο πού εἶδε καί προσφέρει στούς Ἡλείους τό βρέφος, *γιά νά*

*πολεμήσει μαζί τους. Οί ἀρχηγοί τῶν Ἡλείων τό δέχονται, τό παίρνουν ἀπ' τά χέρια τους τό ἐναποθέτουν στό ἔδαφος, ἀνάμεσα στά δύο στρατεύματα. Τό βρέφος τότε μεταμορφώνεται σέ φίδι, πού ἡ θεά του μόνο σκορπίζει πανικό στό ἀντίπαλο στρατόπεδο. στό σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου τό φίδι χάθηκε μέσα σέ μιὰ ρωγμή τῆς γῆς, οἱ νικητές τῆς μάχης Ἡλεῖοι ἴδρυσαν ἀμέσως ἱερό, πού τό ἀφιέρωσαν στό θεό-παιδί *Σωσίπολι*, ἕναν αὐτόχθονα δαίμονα πού ἡ Γῆ, μέ τό ὄνομα τῆς *Εἰλειθυίας*, ἔκανε ν' ἀναδυθεῖ πρός χάριν τους. Ἀξίζει ἐπίσης νομίζω τόν κόπο νά παραπέμψουμε στήν ὑπόθεση τῆς ἐν μέρει σωζόμενης *Ψυπύλης* τοῦ Εὐριπίδη, μιᾶς τραγωδίας πού ἀνήκει ὀργανικά στόν κύκλο τῆς Θήβας. Ἐπειδή συναντᾶμε σ' αὐτήν κατ' ἐξοχήν τό θέμα τοῦ ἐξιλαστήριου θύματος ἡ *Σωσίπολι* : ὑπάρχει ἕνα βασιλικό βρέφος καί ἡ τροφός του, Ὑψιπύλη, θέλοντας νά δείξει στό διερχόμενο στρατό τῶν Ἀργείων τό μονοπάτι γιά τήν πηγγή, το ἐγκαταλείπει γιά λίγο μόνο στό χῶμα. Τό βρέφος πεθαίνει ἀπό δάγκωμα φιδιοῦ. Μέ τήν ἐπέμβαση ὅμως τοῦ Διονύσου, πού σώζει θαυματουργά τήν Ὑψιπύλη ἀπ' τήν ἐκδίκηση τῆς βασίλισσας, ἐνῶ συγχρόνως προΐσταται μιᾶς ἐξίσου θαυματουργῆς ἀναγνώρισης ἀνάμεσα στήν Ὑψιπύλη καί στά δικά της χαμένα παιδιά, τό βρέφος "μεταμορφώνεται" στή συνέχεια σ' ἕνα *Δαίμονα* - *Σωσίπολη*, προστάτη τῆς περιοχῆς (37) *.*

Στήν ἀδελφοκτόνο μανία καί στό *ῥῆθος* τοῦ Ἑτεοκλῆ, μετά τή *μεταβολή* του, ἀλλά καί πρίν ἐν σπέρματι, ἀσφαλῶς ὑπάρχει αὐτό πού ὁ ὁ Jean - Pierre Vernant ὀρίζει ὡς *ὑβρι καί ἀλαζονεία πολεμική*, πού τόν ταυτίζει μέ τόν ἐχθρό - ἀδερφό του καί μέ τούς ἀντιπάλους Ἀργεῖους - δείγματα ἐπίσης τυπικά *τῶν ὑβριστῶν ἀνθρώπων* τοῦ *χάλκεου γένους* τοῦ *Ἡσιόδου* (38) *. Ὑπάρχει ὅμως ἀκόμη, στόν Ἑτεοκλῆ, τό στοιχεῖο τῆς λυτρωτικῆς πράξης πού ἐξαγοράζει τά παληά κρίματα μέ τήν προσφορά του ὡς

σωσίπολι, ἔξιλαστήριον θύματος στή μάννα - γῆ, τήν τροφὸν ὅλων τῶν Θηβαίων, πού λατρεύεται μέ τήν ἀρχαϊκὴ προσωνυμία τῆς *Ἑρινύας Τίλφουσας*, μητέρας ἀπὸ τὸν Ἄρη τοῦ σκοτωμένου δράκοντα, τήν ὁποία ὀρισμένοι μελετητές θεωροῦν ὡς Βοιωτικὸ ἰσοδύναμο τῆς Ἀρκαδικῆς *Δήμητρας* - *Ἑρινύας* (39) *. Δέν πρόκειται γιὰ μιὰ κανονικὴ, συνηθισμένη θυσία, διότι λαμβάνει τὴ μορφή μιᾶς τελετουργικῆς μονομαχίας, μέ σύγχυση τῶν ὀρίων ἀνάμεσα στή θυσία καὶ στὸν πόλεμο. Μιᾶς θυσίας πού λαβαίνει χώρα ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ὅπως οἱ θυσίαι πού προσφέρονται στήν ἴδια τὴ Γῆ, ὅπως ἡ θανάτωση, μέ λιθοβολισμό, ἑνὸς θύματος ἱεροῦ καὶ καταραμένου συγχρόνως, ἑνὸς *θύματος λευσίμου*, ἑνὸς *φαρμακοῦ* (40) *. Ὀπλίτης - πολεμιστὴς καὶ φορέας τῆς πατρικῆς Ἑρινύας - κατάρας, *ὅμοιος* μέ τὸν ἀδερφό του σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ Ἑτεοκλῆς ὥστόσο διατηρεῖ αὐτὴ τὴ μοναδικὴ διπλὴν ιδιότητα, τὴ στιγμή πού ξεκινᾷ, *γνωρίζοντας*, γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι ὡς τήν ἑβδομὴ πύλη, νὰ εἶναι συγχρόνως παιδί τοῦ Οἰδίποδα *καί* γηγενῆς, αὐτόχθων, τέκνο τῆς γῆς. Νὰ εἶναι ταγὸς τῆς πόλης *καί* ταγμένος τοῦ πολέμου ἢ Σπαρτὸς ὁ πολίτης τῆς Θήβας *καί* Ὀπλίτης τῆς γῆς (41) * ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ λύτρωση ταυτοχρόνως τῆς πόλης τοῦ ἢ ντροπὴ καὶ ἡ δόξα, τὸ αἶσχος καὶ τὸ καμάρι μαζί τῆς γενεᾶς του. *Ὅσοι ἔχουν ζήσει καταστάσεις ἐμφυλίων πολέμων, αὐτὰ τὰ καταλαβαίνουν. Τώρα μεταβαίνει στή μοῖρα του, πού εἶναι συγχρόνως ἡ μοῖρα τῆς γενεᾶς του, καὶ πού τὴ δέχεται. Ὁ πολίτης - Ὀπλίτης ἔχει ἀνάγκη ἀπ' ὅλα τὰ στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τὴν κανονικὴ πανοπλία γιὰ νὰ πάει στήν τακτικὴ ὀπλιτικὴ κατὰ παράταξιν μάχη, ὅπου ὑπόκειται σὲ αὐστηροὺς κανόνες πειθαρχίας καὶ ὁμαδικῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ μοναχικὸς Ὀπλίτης, ὁ *γγενῆς*, ὁ *Σπαρτὸς*, δέν ὑπόκεινται σὲ παρόμοιους κανόνες καὶ δέν ἔχουν ἀνάγκη παρά μόνο ἀπ' τ' ἄρματα ἐκεῖνα πού προστατεύουν τὰ πιὸ εὐάλωτα ἢ τὰ μόνον εὐάλωτα σημεῖα τοῦ κορμοῦ των ! Γιὰ μιὰ ὁλόκληρη, τώρα,

σειρά μυθικῶν ἡρώων μέ χθόνιες ρίζες ἢ μέ ὁποιονδήποτε ἄλλο τρόπο δεμένων μέ τή γῇ, ξέρουμε ὅτι τά πιό εὐάλωτα ἢ τά μόνα εὐάλωτα σημεῖα τοῦ σώματός τους εἶναι τά πόδια ! (42) *. Ὁ Σπάρτος Ἑτεοκλῆς ἔχει ἀνάγκη πιό πολύ ἀπό τίς κνημίδες πού προστατεύουν τά πόδια του ἐνάντια στά ἐχθρικά δόρατα, τίς λόγχες καί τίς πέτρες. Οἱ πέτρες ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή ἀλληλοσφαγή τῶν Σπαρτῶν σύμφωνα μέ τήν ἐκδοχή τοῦ μύθου πού διασώζει ὁ Φερεκύδης (43) *, ἐνῶ οἱ λόγχες εἶναι τό κατ' ἐξοχήν ὄπλο καί τό ἔμβλημα τῶν τέκνων τῆς γῆς (44) *.

Τό θέμα τῆς ἀφιέρωσης τοῦ ἥρωα συναντήσαμε καί στή σκηνή τοῦ πορφυροῦ τάπητα, τοῦ Ἀγαμέμνωνος. Ἐκεῖ ὁ βασιληᾶς ἀφαιρεῖ τά ὑποδήματά του γιά νά βαδίσει ἐπάνω στήν πορφύρα, στό ὕφασμα πού ὀδηγεῖ στή μοιραία πύλη τοῦ ἀνακτόρου. Ἐδῶ, ἀντιθέτως ὁ βασιληᾶς φορεῖ τίς κνημίδες του γιά νά βαδίσει στό δρόμο πού ὀδηγεῖ στή μοιραία ἑβδομη πύλη. Παρά τίς διαφορές, ἡ ὁμοιότητα παραμένει. Ἰδιες ἐκφράσεις, σχεδόν ἴδιες λέξεις χρησιμοποιοῦνται στά δύο κείμενα :

Ἀγ. 943 : " πιθοῦ, κράτος μέντοι πάρες γ' ἐκὼν ἐμοί "
(Πείσου κι ἄφησέ μου αὐτὴ τὴ νίκη, ἀκόμα κι ἂν δέν τό θέλεις)

Ἐπτα 712 : " πιθοῦ γυναιξί καίπερ οὐ στέργων ὅμως "
(Πείσου στίς γυναῖκες, ἀκόμα κι ἂν δέ σου πάει νά τό κάνεις)

Ἀγ. 945 : " ὑπαί τις ἀρβύλας λύοι τάχος "
(Γρήγορα, κάποιος νά μοῦ λύσει τίς ἀρβύλες ἀπ' τά πόδια)

Ἐπτά 674 : " φερ' ὥς τάχος κνημίδας "
(Γρήγορα, νά μοῦ φέρουν τίς κνημίδες)

Ὁ Ἀγαμέμνων ἐπιστρέφει ἀπ' τόν πόλεμο κι ὁ Ἑτεοκλῆς
 πηγαίνει σ' αὐτόν. Ὁ Ἀγαμέμνων πιέζεται ἀπό μία γυναίκα νά
 βαδίσει πάνω σ' ἓνα πορφυρό τάπητα. Βγάζει τά ὑποδήματά του,
 τοποθετεῖ τό πόδι του, ὄχι χωρίς δισταγμό, ἀφιερώνεται στήν
 πορφύρα καί στίς δυνάμεις πού ἐκπροσωπεῖ, πεθαίνει ἄδοξα. Ὁ
 Ἑτεοκλῆς προτρέπεται ἀπ' τίς γυναῖκες τῆς Θήβας νά **μή** βάλει τό
 πόδι του στό δρόμο πού ὀδηγεῖ στήν ἑβδομη πύλη. Ἔχει ὅμως
 πάρει, ὄχι χωρίς δισταγμό, τήν ἀπόφασή του. Φορεῖ τίς κνημίδες,
 κάνει τό πρῶτο βῆμα στό δρόμο πού εἶναι χωρίς ἐπιστροφή,
 ἀφιερώνεται στή γῆ τῶν Θηβῶν, πεθαίνει ἔνδοξα. Τά ἴδια βασικά
 θέματα, περίπου ἐπαναλαμβάνονται : κίνδυνος ἀπό τήν
 ὑπερβολική συγκέντρωση δύναμης, ἐξουσίας· ἀνατροπή τοῦ
 παραδοσιακοῦ ρόλου τῶν φύλων· ἀγώνας μέχρι θανάτου ἀνάμεσα
 σ' ἓναν ἄντρα καί σέ μιὰ γυναίκα. Νικημένος ἐντέλει ἀπό μιὰ
 Ἑρινύα μέ τή μορφή τῆς γυναίκας του, ὁ βασιλεὺς Ἀγαμέμνων
 ἔχει παραλείψει κατ' ἐπανάληψη σέ κρίσιμες, ὅπως εἶδαμε, ὥρες,
 ν' ἀπευθυνθεῖ στόν ὕψιστο θεό, στόν πατέρα - Δία, ζητώντας του
 βοήθεια. Παραλείπει ὅμως ἐξίσου νά πατήσῃ μέ τό πόδι τή γῆ
 τῆς πατρίδας του ὅταν ἐπιστρέφει, ὥστε νά ἐξασφαλίσει τήν
 προστασία τῶν ἐπιχωρίων θεοτήτων· μένει μετέωρος "μεταξύ"
 οὐρανοῦ καί γῆς, πάνω σ' ἓνα πορφυρό χαλί πού τόν ταξιθεύει
 στό χαμό του, ἀλαζών καί κοῦφος - ἓνα κενό προσωπεῖο, ἓνα
 κέλφος ἄδειο. Νικημένος ἀπό τήν πατρική Ἑρινύα τοῦ οἴκου
 του ὁ Ἑτεοκλῆς, παρατημένος ἀπό τούς Θεούς, ἓνα πρόσωπο τῆς
 συντριβῆς, ἀγκαλιάζει ὅμως τή γῆ του, φορεῖ τίς κνημίδες πού
 τόν ἀφιερώνουν σέ αὐτήν καί πηγαίνει στή δόξα του.

Σημειώσεις

1. Βλ. πιο κάτω, σημ. 21.
2. L. Gernet, ὁ.π. σελ. 215 ἐπ.
3. M. Detienne καί J.P. Vernant, *Les ruses de l' intelligence*, ὁ.π., σ. 241. W. Burkert, *Greek Tragedy and sacrificial ritual*, *Gr. Rom Byz. Stud.* 7, 1966, σ. 87 - 99. Al. Moreau, *Eschyle, la violence et le chaos*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1985 σ. 163, σημ. 50. Ἀριστοφ. Βατρ., 847.
4. Βλ. πιο πάνω, εἰσαγωγή, σελ. 11, σημ. 19 καί 20. Ἐπίσης, Pierre Vidal - Naquet, *Les boucliers des heros*, *Anuali del seminario di studi del mondo classico : Archeologia e storia Antica* 1, 95 - 118, σελ. 98.
5. Αἰσχύλου, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, 375 ἐπ. Γιά τό *Περιδέραιο τῆς Ἐριφύλλης*, πού "στέλνει" τόν Ἀμφιάραο στόν πόλεμο παρά τή θέλησή του, βλ. L.Gernet, ὁ.π., σελ. 104-108, 199, 200.
6. Αἰσχύλου, αὐτόθι, 182 - 202.
7. Seth Benardete, *Two notes on Aeschylus's Septem*, *WS* n.f. 1, 1967, σελ. 22-30, βλ. κυρίως σελ. 27 - 29, καί n.f. 2 1968, σελ. 15 - 17.
8. P Vidal - Naquet, ὁ.π. σελ. 117. Francis Vian, *Les origines de Thebes, Cadmos et les Spartes*, Librairie Clincksieck Παρίσι 1963, σελ. 169.

9. Ἡ ἀσπίδα τοῦ Αἴαντα στήν Ἰλιάδα παρομοιάζεται πολλές φορές μέ *πύργο*. Πάνω σέ αὐτό βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ A. M. Snodgrass, *Arms and armours of the Greeks, aspects of Greek and Roman life*, General Editor H.H. Scullard, Thames and Hudson, Λονδῖνο 1967, σελ. 19 - 20 καί 26.

10. F. Frontisi - Ducroux, ὁ.π. σελ. 66 ἐπ.

11. P. Chantraine, *Dictionnaire etymologique*, art. *Δαιδάλλω*, ἡ παραπομπή εἰς Ducroux, ὁ.π. σελ. 39.

12. P. Vidal - Naquet, ὁ.π. σελ. 112.

13. J.P. Vernant, *Mythe et pensee chez les Grecs I*, Petite collection Maspero, Παρίσι 1982, σελ. 25 - 29 καί 60.

14. Zoe Petre, *Themes dominants et attitudes politiques dans les Sept contre Thebes d' Eschyle*, *Studii Classice*, XIII, 1971, σελ. 15 - 28.

15. Ὁ Τυδέας πρίν πεθάνει καταβροχθίζει τό κεφάλι τοῦ Μελάνιππου. Πρβ. M. Detienne, *Dionysos mis a mort*, ἐκδ. Gallimard, Παρίσι 1977, σελ. 135 - 160, βλ. κυρίως σελ. 135 καί σημ. 2, ὅπου παρατίθεται βιβλιογραφία πάνω στό θέμα.

16. P. Vidal - Naquet, ὁ.π. σελ. 110.

17. Βλ. πιό πάνω. κεφ. I. B. 2. σελ. 170 ἐπ.

18. Τό σύγχρονο θέατρο γνωρίζει μιά τουλάχιστον ανάλογη περίπτωση *δρῶντος ἐνδύματος*, στο *Γαλιλαῖο* τοῦ Μπρέχτ, ὅπου ὁ ἀγαθός *Πάπας* "μεταμορφώνεται" σταδιακά σέ σκληρό ἀρχηγό τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, ἐνδυνόμενος ἐπὶ σκηνῆς τὴν ἐπίσημη στολή τοῦ ἀξιώματος, προκειμένου νά δικάσει τό Γαλιλαῖο. Ὁ Πάπας *εἶναι* ἡ στολή του. ἐδῶ !

19. P. Vidal - Naquet, ὁ.π. σελ. 96 καί σημ. 2 : Gilbert Murray, *Aeschylus, the creator of Tragedy*, Ὁξφόρδη 1940, σελ. 140.

20. Froma Zeitlin, *Under the sign of the shield, Semiotics and Aeschylus' Seven against Thebes*, F. Maspero / textes a l' appui, Οὐρμπίνο 1982, σελ. 135 - 152.

21. Alain Moreau, *Fonction du personnage d' Amphiaraios dans les Sept contre Thebes* - *le blason en Abyrne*, Bull. Assoc. Guillaume Bude, 1976, σελ. 158 - 181.

22. Helen Bacon, *The shield of Eteocles*, Arion 3 1964, σελ. 27 - 38.

23. Ulrich Von Wilamowitz, *Aischylos Interpretationen*, Βερολίνο 1914, σελ. 77 καί σημ. 1.

24. W. Schadewaldt, *Die waffnung des Eteocles*, Melanges H. Hommel, Τύμπινγκεν 1961, σελ. 105 - 116.

25. Oliver Taplin, *The stagecraft of Aeschylus, The Dramatic use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Ὁξφόρδη 1974, σελ. 61.

26. P. Vidal - Naquet, ὁ.π. σελ. 98.

27. Anne Burnet, *curse and dream in Aeschylus's Septem, Gr. Rom. Byz. Stud.* 7, 1956, σελ. 343 - 368, βλ. κυρίως σελ. 365.

28. F. Zeitlin, ὁ.π. σελ. 161 - 168.

29. Anne Burnet, ὁ.π. σελ. 343 - 368.

30. R. Winnington - Ingram, *Studies in Aeschylus*, Cambridge University Press, Κέημπριτζ 1983, σελ. 16 - 45.

31. S. Benardete, ὁ.π. II. σελ. 11 έπ.

32. Πρβ. *Ήλιάδα*. N 75 έπ., Π 650 έπ.

33. Τό σχήμα μοιάζει νά έχει έπιβιώσει σέ παροιμιακές έκφράσεις τής σύγχρονης έλληνικής γλώσσας. Λέμε, π.χ., *ό θεός έβαλε τό χέρι του*. αλλά : *ό διάβολος έβαλε τό πόδι του*, ή *έχωσε τήν ούρά του*.

34. J. P. Vernant, ὁ.π. I. σελ. 25 έπ.

35. Francis Vian, *Les Origines de Thebes - Cadmos et les Spartes*, Librairie Clincksieck Παρίσι 1963, σελ. 158 - 176, βλ. κυρίως σελ. 165 - 166.

36. Πausanías, VI, 20, 3 - 6. *Ή παραπομπή είναι του J.P. Vernant*, ὁ.π. σελ. 161

37. Τήν τραγωδία συμπλήρωσε στή νέα ελληνική, βάσει τῶν ἐκτενῶν σωζωμένων ἀποσπασμάτων καί τῆς ὑπόθεσης πού μᾶς εἶναι γνωστή, ὁ Τάσος Ρούσσο. Ἀθήνα 1997, ἐκδ. Κάκτος.

38. J.P. Vernant, ὁ.π. I σελ. 25 - 29 καί 60.

39. F. Vian, ὁ.π. σελ. 107 - 109. Γιά τή λατρεία τῆς *Μέλαινας Δήμητρας*. βλ. Joseph Fontenrose, *PYTHON, A STUDY OF DELPHIC MYTH AND ITS ORIGINS*, ἐκδ. Biblo and Tannen, Νέα Ὑόρκη 1974, σελ. 366 ἐπ. καί σημ. 5, 6, 7. Ἐπίσης, Clemence Ramnoux, *La nuit et les enfants de la nuit*. Παρίσι 1986, σελ. 35 ἐπ.

40. Πρβ. Alain Moreau ὁ.π. σελ. 95. S. Benardete ὁ.π. I σελ. 22. W/ Burkert ὁ.π. σελ. 108. 119.

41. F. Zeitlin ὁ.π. σελ. 161 - 168.

42. Ὁ Ἀχιλλέας π.χ., ἐγγονός τοῦ Κενταύρου Χείρωνος ἀλλά καί ἕνας *Μυρμηδών*, διαθέτει χθόνια καταγωγή. Γιά τό θρύλο τῶν ἀνθρώπων - μερμηγκιῶν, *Μυρμηδόνων*. βλ. F. Vian, ὁ.π. σελ. 23.

43. Φερεκύδου F.G.H. I 3F ab, βλ. ἐπίσης F. Vian ὁ.π. σελ. 23.

44. F. Vian ὁ.π. σελ. 228.

Βιβλιογραφία

AMANDRY PIERRE, *La Mantique Apolonienne a Delphes : essai sur le fonctionnement de l' oracle*, έκδ. Boccard, Παρίσι 1950.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ΓΙΑΓΚΟΣ, *‘Ο γυρισμός του ‘Οδυσσέα και ο νόστος της ποίησης στην Πολιτεία*, έκδ. Καστανιώτης, ‘Αθήνα 1986.

AUSTIN M. et VIDAL - NAQUET P., *Economies et Societes en Grece Ancienne*, έκδ. Armand Colin, Παρίσι, 1981.

BACHOFEN J. J., *Myth, Religion and Mother Right*, μετάφραση από τὰ Γερμανικά του Ralph Manheim, μέ πρόλογο του George Boas και εισαγωγή του Joseph Campbell, Princeton University Press, Bollingen series, Πρίνστον 1973.

BACON H., *The shield of Eteocles*, Arion, 3, 1964.

BACONICOLA - GHEORGOPOULOU CHARICLIA, *L' absurde dans le theatre d' Euripide*, ‘Αθήνα, έκδ. Πανεπιστημίου ‘Αθηνών (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου) 1993.

BARBER - WAYLAND E., *Women's work - the first 20.000 years*. ‘Εκδ. W.W. Norton & Company, Νέα ‘Υόρκη, Λονδίνο, 1994.

BARTHES R., *‘Ο Βαθμός μηδέν της γραφής*, ‘Ελλ. μεταφρ. Κατερίνας Παπαϊακώβου, έκδ. Ράππα, ‘Αθήνα 1983.

BENARDETE S., *Two notes on Aeschylus' Septem*, W.S. u.f. 1 1967, 2, 1968.

BERGSON L. *The Hymn to Zeus in Aeschylus' Agamemnon*, Eranos 65, 1 - 2 1967, σελ. 12 - 14.

BETZ H.D., (έκδ.) *The Greek magical Papyri in translation*, The University of Cicago Press, vol. I, Σικάγο και Λονδίνο, 1986.

ΒΟΛΦ - ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Ε., *Ὁ ἀργαλειός*, έκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1986.

BRELICH A., *Paides et Parthenoi*, Edizioni del Ateneum, Ρώμη, 1969.

BUCHOLTZ E., *Die Homerisch Realien*, I, 1971.

BURKERT W., *Greek Tragedy and sacrificial ritual*, Greek Rom. and Byz. Studies, 7, 1966.

BURKERT W., *Structure and History in Greek Mytology and ritual*, University of California Press, Μπέρκλεϋ και Λονδίνο, 1982.

BURNETT A., *Curse and dream in Aeschylus' Septem*, Greek Roman and Byz. studies, 7, 1966.

CALDWELL R. *The misogyny of Eteocles*, Arethusa II 1973, σελ. 197 - 231.

CAMPBELL J., *The hero with a thousand faces*, Bollingen Series, Πρίνστον. 1968.

CHANTRAINE P., *Dictionnaire etymologique*, 4 τ., Παρίσι 1968 -70, art. Δαιδάλλω.

COOK A.B., Zeus, τ. 3, Νέα Ύόρκη, 1964.

DELCOURT M., *Hephaistos ou la legende du magicien*, Les Belles Lettres, *confluents psychanalytiques*, Παρίσι, 1982.

DEONNA W., *Le symbolisme de l'oeil*, έκδ. E. De Bocard, Παρίσι, 1965.

DERRIDA J., *Πλάτωνος φαρμακεία*. έλλην. μεταφρ. Χ. Γ. Λάζου, έκδ. Άγρα, Άθήνα 1990, σελ. 172.

DETIENNE M. *Les jardins d'Adonis*, έκδ. Gallimard, Παρίσι 1972.

DETIENNE M. *Dionysos mis a mort*, έκδ. Gallimard, Παρίσι, 1977.

DETIENNE M. και VERNANT J.P., *La cuisine du sacrifice*, έκδ. Gallimard, Παρίσι, 1979.

DETIENNE M. *Les maitres de verite dans la Grece Archaïque*, έκδ. F. Maspero / Fondations, Παρίσι, 1981.

DETIENNE M., *Apollon, le couteau a la main*, έκδ. Gallimard, Παρίσι, 1998.

DETIENNE M. και VERNANT J.- P. *Les ruses de l' intelligence, la metis des Grecs*, έκδ. Flammarion, Παρίσι 1972.

DEVEREUX G., *Dreams in ancient Tragedy*, έκδ. Basil Blackwell, Όξφόρδη 1975.

DODDS E., *Οί Έλληνες και τό παράλογο*. Έλλ. μεταφρ. Γιώργη Γιατρομανωλάκη, έκδ. Καρδαμίτσα, Άθήνα 1978.

EASTERLING P. E., *Tragedy and Ritual, Metis III*, 1 - 2, σελ. 87 - 89, Παρίσι, 1988.

EASTERLING P. E., (ed.), *The Cambridge companion to Greek Tragedy*, Cambridge University Press, Κέημπριτζ, 1997.

EIBL - EIBESFELDT I., *Die biologie des Menschuchen Verhaltens. Grundriss der Humanethologie*, Seehamer Verlag, Βιέννη, 1997.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ Αύρ., *Έρμηνευτική και θεατρολογική πρόσβαση στην Όρέστεια του Αίσχύλου*, Έκδ. Γρηγόρης, Άθήνα 1989.

FARAONE CHR. και OBBINK D. (έκδ.), *Magika Hiera*, Oxford University Press, Όξφόρδη και Νέα Όόρκη, 1999.

FARAONE CHR., *Ancient Greek love magic*, Harvard University Press, Κέημπριτζ Μασσαχουσέτης καί Λονδίνο, 1999.

FINLEY M., *The ancient economy*, The Hogarth Press, Λονδίνο, 1973.

FONTENROSE J., *Python, a study of Delphic myth and its origins*, έκδ. Biblo and Tannen, Νέα Ύόρκη, 1974.

FROIDEFONT CHR., *La double fraternite d'Eteocle et de Polynice*, Reg. 90, 1977, σελ. 211 - 222.

FRONTISI - DUCROUX F., *Dedale - mythologie de l'artisan en Grece ancienne*, έκδ. F. Maspero / textes a l' appui, Παρίσι, 1975.

FRONTISI - DUCROUX F., *Du masque au visage, aspects de l' identite en Grece ancienne*, έκδ. Flammarion, Παρίσι, 1995.

FRONTISI - DUCROUX F. καί VERNANT J.- P. , *Dans l' oeil du miroir*, Παρίσι, 1997. Έλλην. μεταφρ. Βάσω Μέντζου, έκδ. Όλκός, Αθήνα 2001.

GERNET L. *La notion mythique de la valeur en Grece*, εις *Anthropologie de la Grece antique*, έκδ. F. Maspero / textes a l' appui, Παρίσι, 1976.

GERNET L. *Droit et predroit en Grece ancienne*, εις *Anthropologie de la Grece antique*, έκδ. F. Maspero / textes a l' appui, Παρίσι, 1976.

GLOTZ G. *La cite Greque*, έκδ. Albin Michel, Παρίσι, 1953, έλλ. μετάφραση 'Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπεζης, 'Αθήνα 1981.

GOUX J. J., *Valeur d' echange et histoire du symbolique*, dans , *Pratique economique et pratique symbolique*, έκδ. Anthropos, Παρίσι, 1980.

HARRISON J. *Prolegomena to the study of Greek religion*, Merlin Press, Λονδῖνο. 1973.

HOFFMAN M., *The Warp - weighted loom*, Robin and Russ Hanndweavers, "Οσλο. 1964.

ITALIE G. *Index Aeschylus* Fasc. I - IV, Λέϊντεν, 1954.

JEANMAIRE H., *La naissance d' Athena et la royaume magique de Zeus*, Revue archeologique, Juil.-Sept. 1965, σελ. 12 - 39.

JOUAN F., *Euripide et la legende des chants Cypriens*, Παρίσι, 1966.

KAHN L., *Hermes passe ou les ambiguites de la communication*, έκδ. F.Maspero / textes a l'appui, Παρίσι, 1978.

KAMENKA E., *Marxism and Ethics*, Mackmillan and Co L.T.D., Λονδῖνο 1969.

ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ Κ., *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για έμās σήμερα*. έκδ. "Υψιλον, 'Αθήνα 1999.

KERENYI C., *The Gods of the Greeks*, έκδ. Thames and Hudson, Λονδίνο, 1979.

KIRKWOOD G. M., *Eteocles Oiakostrophos*, Phoenix Vol. 23, 1969, I σελ. 9 - 27.

KITTO H. D. F., *Form and meaning in Drama*, έκδ. Methuen and Co. L.t.d., Λονδίνο, 1960.

ΚΩΤΣΗ Α., *Ὁ Μῦθος τοῦ Τόπου - Χῶρος καί Μῦθος*, εἰς : *Ἡ φυσιολογία τῆς Ἑλληνικῆς Πόλης*, έκδ. ΕΜΠ. καί ΥΠΕΧΩΔΕ, κεφ. 6, σελ. 71.

LEBECK A., *The robe of Iphigenia in Agamemnon*, Greek Rom. and Byz. studies, 5, 1, 1964, σελ. 35 - 41.

ΛΕΚΑΤΣΑΣ Π., *Ἡ ΜΗΤΡΙΑΡΧΙΑ καί ἡ σύγκρουσή της μέ τήν Ἑλληνική πατριαρχία*, Ἐκδ. Κείμενα, Ἀθήνα, 1970.

ΛΙΓΝΑΔΗΣ Τ., *Θεατρολογικά*, τ. 1, Ἀθήνα 1978.

ΛΙΓΝΑΔΗΣ Τ., *Τό ξῶον καί τό τέρας*, Ἀθήνα 1987, έκδ. Ἡρόδοτος.

LLOYD - JONES H., *Zeus in Aeschylus*, JHS, 76, 1956, σελ. 55 - 67.

LLOYD - JONES H., *The robes of Iphigenia*, Classical review, 1985, σελ. 132 - 135.

LORAU N., *Les enfants d' Athena. Idees Atheniennes sur la citoyennete et la division des sexes*, έκδ. F. Maspero. Παρίσι, 1981.
 'Ελλην. μετάφραση Γιάγκου Ἀνδρεάδη καί Πέπης Ρηγοπούλου,
 έκδ. Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1992.

LORAU N., *Facons tragiques de tuer une femme*, έκδ. Hachette,
 Παρίσι, 1985.

MARX K., *Das Kapital*, vol 1. 1., Βερολῖνο, 1962.

MAUSS M., *Essai sur le don*, εἰς *Sociologie et Anthropologie*, Παρίσι,
 1980, Presses Universitaires de France.

ΜΟΑΤΣΟΣ Γ., *Πορφύρα, τό μαγικό κοχύλι. Ἱστορία, ἀρχαιολογία, φυσιολογία. Ἀλεξάνδρεια 1932, καί πανομοιότυπη φωτοτυπική ἀναπαραγωγή*, έκδ. Τροχαλία Ἀθήνα, 1998.

MOREAU A. *Eschyle, la violence et le chaos*, έκδ. Les Belles Letres,
Etudes Mythologiques, Παρίσι, 1985.

MOREAU A. *Fonction du personnage d' Amphiaraios dans les Sept contre Thebes : le blason en abyme*. Bull. Assoc. Guillaume Bude, 1976,
 No 2, σελ. 158 - 181.

MORRIS P. S., *Daidalos and the origins of Greek art*, Princeton
 University Press, Νέα Ὑερσέη, 1992.

MOSSE CL., *La grece Archaique, d' Homere a Eschyle*, έκδ. Seuil,
 Παρίσι, 1984.

MURRAY G., *Aeschylus, the creator of Tragedy*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 1940.

NILSSON M., *A History of Greek religion*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη, 1949.

NILSSON M., *The mycenaean origin of Greek Mythology*, μέ πρόλογο τῆς Emily Vermeule, University of California Press, Μπέρκλεϋ, Λός Ἀντζελες, Λονδῖνο, 1972.

PERADOTTO J., *The omen of the eagles and the ἦθος of Agamemnon*, Phoenix 23, 1969, σελ. 237 - 263.

PETRE Z., *Themes dominants et attitudes politiques dans les Sept contre Thebes d' Eschyle*, Studii Classici, XIII, 1971, σελ. 15 - 28.

ΠΟΛΕΝΑΚΗΣ Λ., *Φαρμασσομένη λαμπάς ἀνίσχει*, ἀνακοίνωση στό Ζ' Διεθνές Συμπόσιο Θεατρολογίας καί Σημειολογίας τοῦ θεάτρου, στό Ἰνστιτούτο Διεθνῶν Σχέσεων τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 19 - 11 - 1996. Πρακτικά, ἀκόμη ἀνέκδοτα.

ΠΟΛΕΝΑΚΗΣ Λ., *Οἱ πέπλοι τῆς Ἰφιγένειας*, περ. Διαβάζω, τ. 252, 1990, σελ. 21- 26.

QUENNELL M. καί C.B.H., *Everyday things in ancient Greece*, Λονδῖνο, ἐκδ. B.T. Batsford L.T.D, Νέα Ὑόρκη G.P. Putnam's Sons 1975.

RAMNOUX CL., *La nuit et les enfants de la nuit dans la tradition Greque*, έκδ. Flammarion, Παρίσι, 1985.

REDEN S. v., *Exchange in ancient Greece*, έκδ. Duckworth, Λονδίνο, 1995.

REINHARDT K., *Eschyle, Euripide*, Γαλλική μετάφραση μέ πρόλογο τοῦ Emmanuel Martineau, Les editions de minuit, Παρίσι, 1972.

ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ἡ αυτοματοποιητική*, έκδ. "Αποψη, Ἀθήνα 1988.

ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Ὁ Νάρκισσος στά ἴχνη τῆς εἰκόνας καί του μύθου*, έκδ. Πλέθρον, 1994.

ΡΗΓΟΥ Μ., *Ὁ Ἀναγνώστης Ἀμλετ*, έκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 2 000.

ΡΟΥΣΣΟΣ Τ., *Εὐριπίδη Ὑψιπύλη*, συμπλήρωση τοῦ κειμένου, κριτ. σημ., σχόλια καί μετάφραση, έκδ. Κάκτος, Ἀθήνα, 1997.

SAID S., *Sophiste et Tyran, ou le probleme du Promethee enchainé*, έκδ. Klincksieck, etudes et commentaires, Παρίσι, 1985.

ΣΑΚΑΛΑΚΗ Μ., *Ἡ ἀπάτη στήν Ἑλληνική ἀρχαϊκή ἐποχή*, Ἐκδόσεις τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου, Ἀθήνα 1992.

SCHEID J. & SVENBRO J., *The craft of Zeus*, έκδ. Harvard University Press, Κέημπριτζ, 1996.

SCHNAPP A., *Eros et chasse, εἰς La cite des images, religion et societe en Grece antique*, έκδ. Fernand Nathan - L.E.P., Παρίσι, 1984.

SCHNAPP A., *Le chasseur et la cite. Chasse et erotique dans la Grece ancienne*. Έκδ. Albin Michel, Παρίσι, 1997.

SEAFORD R., *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City- State*, Clarendon Press, Όξφόρδη, 1994.

SHADEWALDT W., *Die Waffnung des Eteokles*, Melanges H. Hommel, Τυβίγγη, 1961.

SIMON ERICA, *Die Gotter der Griechen*, έκδ. Hirmer Verlag, Μόναχο 1985, Έλληνική μετάφραση Σεμέλης Πινγιάτογλου, *Οί Θεοί τών Αρχαίων Έλλήνων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

SNODGRASS A.M., *Arms and armours of the Greeks, aspects of Greek and Roman life*. General Editor H.H. Scullard, Thames and Hudson, Λονδῑνο, 1967.

SOURVINOU CHR., *Aristophanes, Lysistrata 641 - 647*, *Classical Quarterly*, 21. 1971, σελ. 339 - 342.

SOURVINOU CHR., *Studies in girl's transitions, Aspects of the arkteia and age representation in the Attic iconography*, Ἀθήνα 1988, ἐκδ. Καρδαμίτσα.

TAPLIN OL., *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Ὁξφόρδη, 1974.

TAPLIN OL., *Greek Tragedy in action*, Methuen and Co L.T.D., Λονδῖνο, 1978.

THOMSON G., *Aeschylus and Athens, a study in the social origins of Drama*, Λονδῖνο, 1941. Ἑλληνική μετάφραση Γιάννη Βιστάκη καί Φώτη Ἀποστολόπουλου, ἐκδ. Ὀρίζοντες, Ἀθήνα 1954.

TOUTAIN J., *Le rite nuptial de l' anakalypterion*, Rev. des Et. Anc., XLII 1940, Melanges Radet, σελ. 345 - 353.

ΤΣΙΩΛΗΣ Γ., *Μυθικό θέατρο, πολιτική φωνή : ὁ Τραγωδός Αἰσχύλος*, ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 1998,

TUCKER T.G., *The Choephoroi of Aeschylus*, ἔκδοση μέ κριτ. σημ., σχόλια καί μετάφραση, Κέημπριτζ, 1901.

ΤΖΑΧΙΛΗ Ι., *Ὑφαντική καί ὑφάντρες στό προϊστορικό Αἶγαῖο, 2.000 - 1000 π. Χ.*, Ἡράκλειο 1997, Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ Χ. Ν., *Ὅροι καί μετασχηματισμοί στήν ἀρχαία ἑλληνική Τραγωδία*, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα, 1984.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ Χ. Ν., *Δρώμενα και σκηνικός χώρος στον Αίσχύλο*, ανάτυπο από τό περιοδικό *Φιλολόγος*, Θεσσαλονίκη, 1964.

VERMEULE E., *Aspects of death in early greek art and poetry*, University of California Press, Μπέρκλεϋ και Λός Άντζελες, 1979.

VERNANT J.- P. και VIDAL - NAQUET P., *Mythe et Tragedie en Grece Ancienne*, τ. 1, έκδ. F. Maspero, Παρίσι, 1972. Έλλ. μετάφρ, Στέλλας Γεωργούδη, έκδ. Κέδρος, Άθήνα, 1974. Τ. 2, έκδ. Maspero, textes a l' appui Παρίσι, 1986.

VERNANT J. - P., *Mythe et pensee chez les Grecs*, Petite Collection Maspero, Παρίσι, 1982.

VERNANT J.- P., *Mythe et societe en Grece ancienne*, F. Maspero / Fondations, Παρίσι, 1982.

VERNANT J.- P., *La mort dans les yeux*, έκδ. Hachette, Παρίσι 1985. Έλλ. μεταφρ. Γιάννη Παππᾶ, *Τό βλέμμα τοῦ θανάτου*, έκδ. Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1992.

VIAN F., *Les origines de Thebes, Cadmos et les Spartes*, Librairie Klincksieck, Παρίσι, 1963.

VICKERS BR., *Towards Greek Tragedy, Drama, Myth, Society*, έκδ. Longman Λονδίνο και Νέα Έύορκη, 1973.

VIDAL - NAQUET P., *Chasse et sacrifice dans l' Orestie d' Eschyle*, εἰς, J.- P. Vernant καὶ P.Vidal - Naquet, *Mythe et Tragedie*, τ. 1, ὀ.π.

VIDAL - NAQUET P., *Le chasseur noir et l' origine de l' ephebie Athenienne. Formes de pensee et formes de societe dans le monde Grec*, Παρίσι, 1983. Ἑλλ. μετάφραση Γιάγκου Ἀνδρεάδη καὶ Πέπης Ρηγοπούλου, *Ὁ μαυρος κυνηγός*, ἐκδ. Νέα Σύνορα, Ἀθήνα, 1981.

VIDAL - NAQUET P., *Les boucliers des heros*, Annuali del Seminario di studi del Mondo classico : Archeologia e storia Antica, 1, 1979, σελ. 95 - 118. Σέ ξαναδουλεμένη μορφή στό, J. P. Vernant καὶ P. Vidal - Naquet, *Mythe et Tragedie*, ὀ.π., τ. 2.

VINCENT DOUCET - BON L., *Le mariage dans les civilisations anciennes*, ἐκδ. Albin Michel, Collection L' evolution de l' humanite, Παρίσι, 1975.

WEST M. L., *Early Greek Philosophy and the Orient*, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1971. Ἑλληνική μετάφραση (ἀνέκδοτη), Λέανδρος Πολενάκης.

WESTERMARCK E., *The history of human marriage*, Λονδ. 1921, τ. 4

WILAMOWITZ UL. v., *Aischylos interpretationen*, Βερολίνο, 1914.

WINNINGTON - INGRAM R.- P., *Clytemnestra and the vote of Athena*, JHS, 68, 1948, σελ. 130 - 147.

WINNINGTON - INGRAM R.- P., *Studies in Aeschylus*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1983.

ZEITLIN F., *The motif of the corrupted sacrifice in Aeschylus's Oresteia*, Trans. Am. Philol. Assoc, 96, 1965, σελ. 463 - 508.

ZEITLIN F., *Postcrip to sacrificial imagery in the Oresteia*. Trams. Am. Philol. Assoc. 97, 1966, σελ. 645 - 653.

ZEITLIN F., *Under the sign of the shield. Semiotics and Aeschylus's Seven against Thebes*, F. Maspero / textes a l' appui, Ούρμπινο, 1982.

ZEITLIN F., *The Dynamics of misogyny : Myth and Mythmaking in Aeschylus's Oresteia*, εις, *Playing the Other, Gender and society in Classical Greek Litterature*, The University of Cicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1996. (Πρώτη δημοσίευση, *Arethusa* 11, 1978, σελ. 149 - 184).

ΦΑΡΑΚΛΑΣ Ν., *Θηβαϊκά*, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδα, Ἀθήνα 1988.

Παράρτημα εικόνων

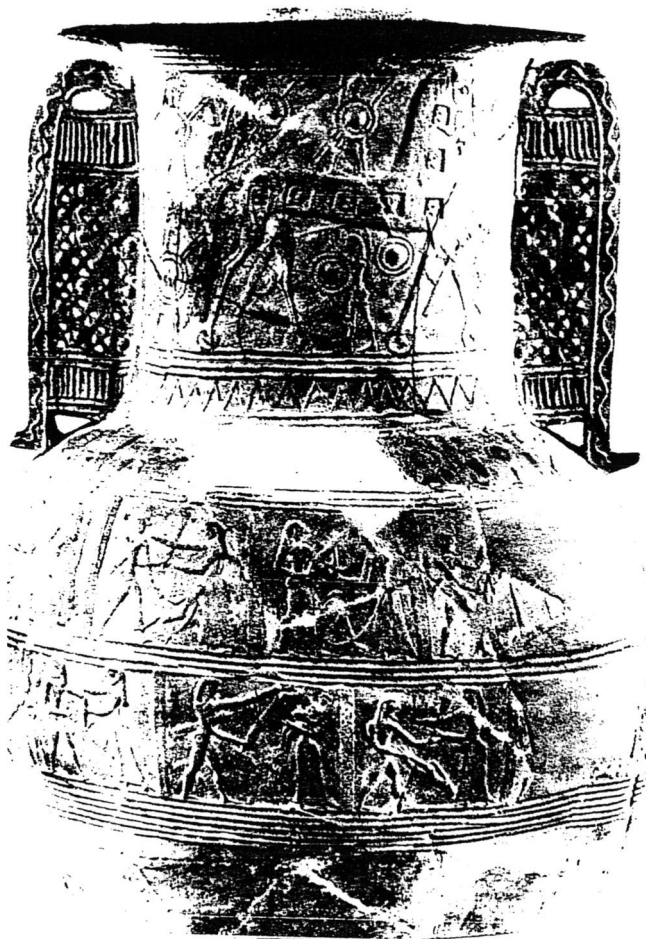
Παράσταση σε αρχαϊκό πίθο (7ος αιώνας), σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Σύμφωνα με τη Harrison, ή μορφή πού εικονίζεται είναι ένας Δαίμων - Βορέας. Με τό δεξι χέρι του ἐλευθερώνει δύο αετούς, οί όποίοι καταδιώκουν ένα λαγό, Πρβ. καί Αίσχύλου, *Άγαμ.* 110 έπ. ! Πρόκειται μήπως για μία πρώιμη απεικόνιση τοῦ Λία ; Βλ. κεφ. Ι. Λ. 3, σελ. 65 έπ.

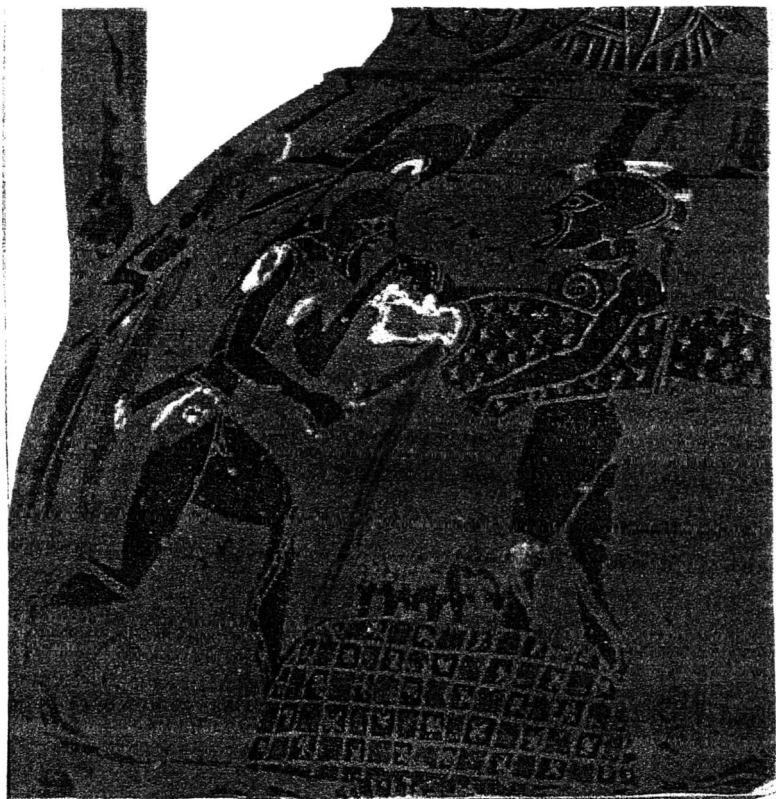
Ἀνάγλυφη παράσταση στὸν *Πίθο τῆς Τήνου*, περίπου τοῦ 680 π.Χ. Σύμφωνα με τὸν Κοντολέοντα (Α.Ε. 1969, σελ. 35 ἐπ.), εἰκονίζει τὴ Ρέα ἐνῶ γεννᾷ τὸ Δία. Σήμερα γίνεται δεκτό (Epica Simon, Ant.K., 1982, σελ. 35 ἐπ.), ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ Δία τῇ στιγμῇ πού γεννᾷ ἀπὸ τὸ κεφάλι του τὴν Ἀθηνᾶ. Τὴν ἀποψη αὕτῃ ἐξακολουθεῖ ν' ἀπορρίπτει μέ ἐπιχειρήματα ὁ Ν. Φαράκλας (*Θηβαϊκά*, Α.Ε. 1998, σελ. 72 ἐπ. καὶ σημ. 33 - 36.). Ἐφ' ὅσον πρόκειται ὄντως γιὰ παράσταση τοῦ Διὸς, ἔχουμε ἴσως μὴ μοναδική ἀπεικόνιση τοῦ *Πατέρα τῶν Θεῶν* σε νεαρή ἡλικία, τοῦ *Νέου Διὸς*, πού διατηρεῖ γυναικεῖα χαρακτηριστικά ! Οἱ ὁμοιότητές μέ τὸν προηγούμενο πίνακα πρέπει νά ἐπισημανθοῦν, ὅπως τὰ φτερά πού φυτρώνουν ἀπὸ τὸ στήθος, τὰ μαλλιά, οἱ προτεταμένοι ὀφθαλμοὶ κ.ἄ. Βλ. κεφ. I. Α. 3., σελ. 65 ἐπ. καὶ I. Β. 2., σελ. 170 ἐπ. τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ἀγγεῖο μέ τή μορφή κεφαλῆς
Γοργόνας, 5ος αἰώνας, Μουσεῖο
Βερολίνου. Βλ κεφ. I. Β. 3. α., σελ.
212 ἐπ.

Ἡ ἐπόμενη μέρα τῆς ἄλωσης τοῦ Ἰλίου. Ἡ σφαγὴ τῶν νηπίων, καθόλου λογοκριμένη, ἀπὸ τὸν ἀνάγλυφο *Πίθο τῆς Μυκόνου*. 6ος αἰώνας, Μουσεῖο τῆς Μυκόνου. Βλ. κεφ. I. Α. 3., σελ. 75 ἐπ.

Ἡ θυσία τῆς Πολυξένης, μελανόμορφος Ἀττικός ἀμφορέας, περίπου τοῦ 550 π.Χ. Βρετανικό Μουσεῖο. Πρβ, ὁμως καί Αἰσχύλου, Ἀγ., 232-234, ὕπερθε βωμοῦ πέπλοισι περιπετῇ παντί θυμῷ προνωπῇ λαβεῖν ἀέρδην... κλπ. ! Οἱ ὁμοιότητες με τῇ θυσίᾳ τῆς Ἰφιγενείας πού περιγράφει ὁ Αἰσχύλος, εἶναι περισσότερο ἀπό προφανεῖς. Βλ. κεφ. I Α.2., σελ. 41 ἐπ.

Έρυθρόμορφη πελίκη του 5ου αιώνα, Βρετανικό Μουσείο. Ἄρτεμις κυνηγός, Ἀπόλλων καί Ζεὺς. Βλ. κεφ. I.A.3., σελ. 65 ἐπ.

Ἀρχαϊκή ὄλπη, σήμερα στο
Βρετανικό Μουσείο, Κυνηγός
ἐπιστρέφει στό σπίτι του, μέ θήραμα
δύο λαγούς. Βλ. κεφ. Ι.Α.2., σελ. 54
ἐπ.

Ἀμφορέας τῆς Villa Giulia, ζωντανός
λαγός προσφέρεται ὡς ἐρωτικό
δῶρο. Βλ. κεφ. I.A.2, σελ. 54. ἐπ.

*Όστρακα ενός πρωτοαττικού κρατήρα του έβδομου αιώνα, με παράσταση άνθρωποθυσίας. Σύμφωνα με την Emily Vermeule, πρόκειται για την αρχαιότερη παράσταση που έχουμε, της θυσίας της Ίφιγένειας. Άνήκουν σε ιδιωτική συλλογή κι εκτίθενται προσωρινά στο Μουσείο της Βοστώνης. Βλ. σελ. 101, και σημ. 82.

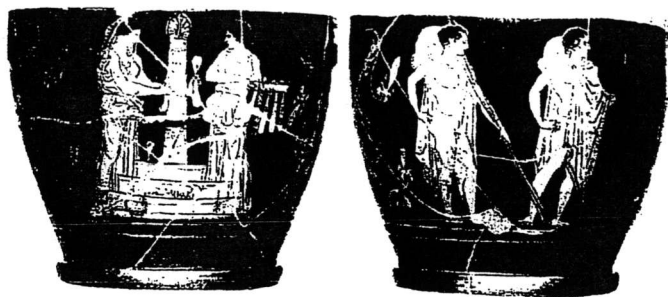
Κύλιξ από την Ταρκυνία, 5ος
αἰώνας, Μουσείο Βερολίνου. Ἡ
Κλυταμήστρα μέ τόν ἀμφίστομο
πέλεκυ. Βλ. κεφ. Ι.Α.1, σελ. 32 ἐπ.

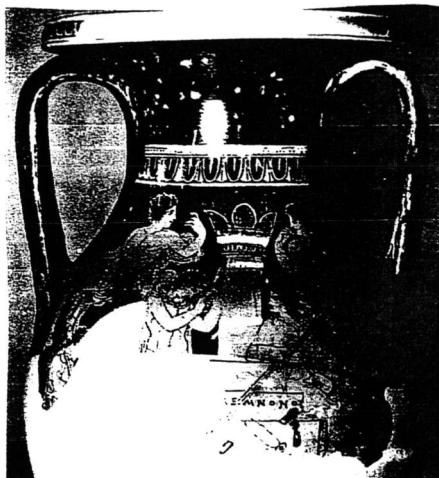
Έρυθρόμορφος καλυκόσχημος κρατήρας, περίπου τοῦ 470 π.Χ., σήμερα στό Μουσείο τῆς Βοστώνης. Ὁ φόνος τοῦ Ἀγαμέμνονα. Βλ. κεφ. Ι Α.4., σελ 81 ἐπ.

Ὁ κάθετος ἀργαλειός. Βλ. κεφ. Ι. Β. 1., σελ.
142 ἐπ.

Ἐρυθρόμορφος σκύφος τοῦ 5ου
αἰῶνα- Ἀριστερά, Ὀρέστης καί
Ἡλέκτρα σὸν τύμβο τοῦ
Ἀγαμέμνονα. Δεξιά, Ὀρέστης καὶ
Πυλάδης. Βλ. κεφ. I B.1., σελ. 142 ἐπ.

Έρυθρομορφη πελίκη τοῦ 5ου αἰώνα. Ὁρέστης (κόβει τὰ μαλλιά του), Ἡλέκτρα, στὸν τύμβο τοῦ Ἀγαμέμνονα, Βρεττανικό Μουσείο. Βλ. ἀνωτέρω.

Έρυθρόμορφος καλυκόσχημος κρατήρας με παράσταση του φόνου του Αϊγισθου. περίπου 470 π.Χ., σήμερα στο Μουσείο της Βοστώνης. Βλ. κεφ. I Β.3., σελ. 230 έπ.

Ἑδρία τῆς Κυρηναϊκῆς, περίπου τοῦ 475 π.Χ. Σύμφωνα μέ τόν Α.Β. Cook, εἰκονίζει τόν Περσέα νά κόβει τό κεφάλι τῆς Μέδουσας, ἐνῶ πρόκειται μάλιστα γιά τήν πιό πρώιμη εἰκόνα τῆς *ὁμορφῆς Γοργῶς*, πού διαθέτουμε. Ὅφειλουμε ὁμως νά παρατηρήσουμε ὅτι λείπει ἀντίστοιχα ὅλος ὁ παραδοσιακός ἐξοπλισμός τοῦ Περσέα, κυνέη, κίβις, φτερωτά σανδάλια, ἄρπη κ.λπ. Ἐπίσης, ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος Περσέας κοιτάζει καταπρόσωπα τή Γοργώ, δίχως ν' ἀποστρέφει τό βλέμμα του. Πρβ. Αἰσχύλου, *Χοηφ.* 831 ἐπ. Βλ. κεφ. Ι. Β. 3. : **Κλυταμῆστρα - Γοργώ καί Ὀρέστης - Περσέας**, σελ. 212 ἐπ.

Γοργόνειο τοῦ 5ου αἰῶνα,
Μητροπολιτικό Μουσείο Ν, Ὑόρκης.
Βλ. κεφ. I.B.3. σελ. 212 ἐπ.

Γοργόνηα, επάνω μισά του 7ου
αιώνα (Σικελία), κάτω αρχές του
6ου (Κέρκυρα). Βλ. ανωτέρω.

Ἡ πρόσκτησις ἀπ' τοῦ Ἀπόλλωνα
τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν,
καλυκόσημος κρατήρας τοῦ 5ου
αἰῶνα, Βρετανικὸ Μουσεῖο. Βλ.
κεφ. I Β.2.γ., σελ. 201 ἑπ.

Ὁ Ἀπόλλων ἐγκατεστημένος στό
Μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ὑδρία τοῦ 5ου
αἰῶνα, Βρετανικό Μουσείο. Βλ. κεφ.
I Β.2. γ, σελ 201 ἐπ

Στό Ναό τῶν Δελφῶν, Ὁρέστης,
Ἀπόλλων καί μία Ἑρινύα, ἀπό
ἐρυθρόμορφο κρατῆρα τοῦ 5ου
αἰῶνα, σήμερα στό Βρετανικό
Μουσεῖο. Βλ. Ι Γ.1, σελ. 254 ἐπ.

Ὁ Ὀρέστης καταδιώκεται ἀπὸ τῆς
 Ἑρινύος, τὸ φᾶσμα τῆς
 Κλυταιμῆστρας ἐμφανίζεται σὲ
 κάτοπτρο, λευκανικὴ νεστορίδα.
 Νεάπολη, Ἑθν. Ἀρχαιολογικὸ
 Μουσεῖο. Βλ. κεφ. I.G.I. α., σελ. 257.

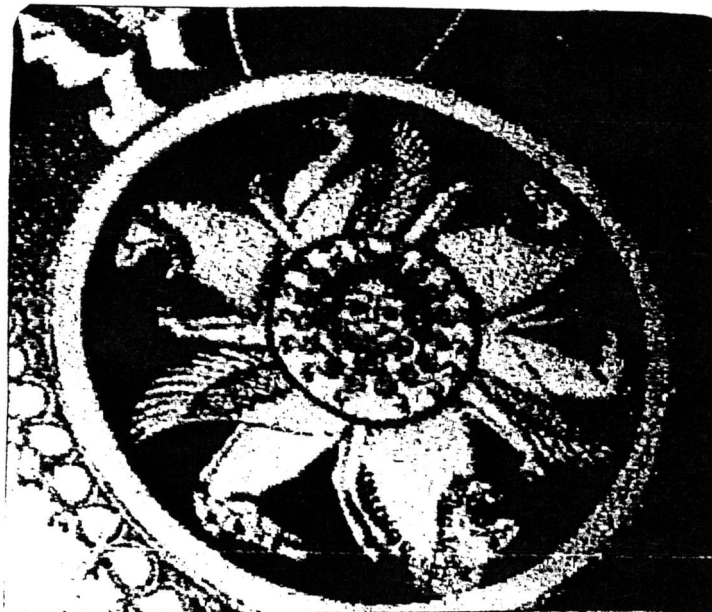
Ἡ Ἀθηνᾶ με τήν αἰγίδα, ἀπό
ἐλκώσιμο κρατήρα τοῦ 550 π.Χ.
περίπου, στό Βρεττανικό Μουσείο.
Βλ. κεφ. Ι.Γ.2. β., σελ. 268 ἐπ.

Ἡ γέννησις τοῦ Ἐριχθόνιου,
ἐρυθρόμορφη στάμνος, περίπου τοῦ
460 π.Χ. Μουσείο Μονάχου. Βλ.
ἄνωτέρω.

Ἡ Ἀθηνᾶ μέ τήν ἀσπίδα,
ἐρυθρόμορφος ἀμφορέας, Μουσείο
τῆς Βασιλείας, πρώϊμος 5ος αἰώνας,
Βλ. ἄνωτέρω.

Λεπτομέρεια τῆς προηγούμενης
εἰκόνας, ἡ ἀσπίδα με τὸ γοργόνειο.

Ἡ Ἀθηνᾶ με τήν αἰγίδα, ἀπτικό
ἀγγείο, 550 π.Χ. Βλ. ἀνωτέρω.

Ἡ μάχη τοῦ Δία μέ τόν Τυφῶνα, σέ
 πρόχου τῆς Ἀπουλίας, Βρετανικό
 Μουσεῖο. Βλ. κεφ. I.B.2 σελ. 170 ἐπ.
 καί II.1. σελ. 308 ἐπ., II. 2. σελ. 317
 ἐπ.

Έρυθρόμορφη στάμνος του 5ου
αἰῶνα, Ζεύς καὶ Ἀθηνᾶ.

